

અહિંસાની તાલીમ

[સીમર્ડ ગ્રેમ્સ ' A Discipline for Non-violence ']

અનુવાદક

અ.દ્રશંકર પ્રાણીશંકર શુક્લ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૩૯

કિંમત ૦.૬૦

ગ્રંથનામ અફિંશાની તાલીમ

વર્ગાંક ૪૪૪૪૪

અહિંસાની તાલીમ

[રીચર્ડ ગ્રેગનું ' A Discipline for Non-violence ']

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

પ્રકાશક

જીવણુજી કાલાબાઈ દેસાઈ
નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૩૩૧

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨૦૦૦
ઓક્ટોબર, ૧૯૪૩

ક આના

મણિલાલ જગનલાલ શાહ
નવખલાત પ્રિ. પ્રેસ
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

‘અહિંસાની તાલીમ’ એ નાનકડું પુસ્તક શ્રી. રીચર્ડ ઊગે લખેલું છે. પશ્ચિમમાં જે માણસો સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તને અનુસરવા મથે છે તેમને માર્ગદર્શન કરાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. ‘શાન્તિવાદ’ને ખદલે ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ હું જાણીજોઈને વાપરું છું. કેમકે પશ્ચિમમાં ‘શાન્તિવાદ’ (પેસીફીઝમ)ને નામે જે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તે અને સત્યાગ્રહ એક વસ્તુ નથી. શ્રી. ઊગે અતિશય ઉદ્વેગી ને વ્યવસ્થિત કામ કરનારા છે. તેમણે સત્યાગ્રહનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું છે; કેમકે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં, અને તેમાંયે લગભગ વરસ દહાડો સાબરમતી આશ્રમમાં, રહેલા છે. તેમનું આ નાનકડું પુસ્તક વેળાસર લખાયું છે. તેથી હિંદુસ્તાનના સત્યાગ્રહીઓને પણ મદદ થયા વિના નહીં રહે. કેમકે, આ પુસ્તક પશ્ચિમના લોકોને આકર્ષક લાગે એવી શૈલીમાં લખાયું છે ખરું, છતાં એમાં જે વસ્તુ છે તે તો પશ્ચિમના ને પૂર્વના સત્યાગ્રહીઓને સરખું જ ઉપયોગી છે. તેથી એ પુસ્તકની સરતી આવૃત્તિ આ દેશમાં, હિંદી વાચકોના લાભાર્થે, કાઢવામાં આવી છે. બહુા તે વાંચીને લાભ મેળવશે એવી આશા છે. હિંદી સત્યાગ્રહીઓને માથે ખાસ જવાબદારી રહેલી છે; કેમકે શ્રી. ઊગે હિંદમાં સત્યાગ્રહના અમલનું જે અવલોકન કર્યું તેને આધારે આ પુસ્તક લખ્યું છે. શ્રી. ઊગેની આ માર્ગદર્શિકા સુવ્યવસ્થિત શાસ્ત્રગ્રન્થરૂપે ભલે ગમે તેટલી સરસ લાગતી હોય, પણ જો હિંદમાં સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ નિષ્ફળ જાય તો આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ પણ અફળ જશે.

સેવાગ્રામ, ૧૪-૮-૪૧

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

*

આ અનુવાદમાં પાછળથી શ્રી. ઊગેની બીજી એક પત્રિકા ‘The Training for Peace’ માંથી પણ કેટલાક ઉપયોગી ભાગો લઈને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. —અનુવાદક

અહિંસાની તાલીમ

લશ્કરી તાલીમ

લશ્કરમાં જે નિયમપાલનનો અમલ ચાલે છે તેને વિષે લોકોનાં મનમાં અજ્ઞાન શ્રદ્ધા હોય છે; અને જમાનાઓ પર જન્મેલી એ શ્રદ્ધા હજી ટકી રહી છે. સંગઠિત હિંસામાં ગમે તેટલું અણુઘડપણું હોય, ગમે તેટલો અવિચાર હોય, તેનાં પરિણામ ગમે તેટલાં અદ્વિતીય હોય, તોપણ તેમાં જે દૃઢતા ને વ્યવસ્થાનો દેખાવ ને દમ્ભ હોય છે તેનાથી જગત અંજન્ય છે ને તેને વિષે અતિ આદર ધરાવે છે. આપણને શસ્ત્રયુદ્ધ વિષે લલે ગમે તેટલો અણુગમો હોય, પણ જગતમાં ન્યાય ને શાંતિની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્ન પૂછવા માંડીએ કે તરત લશ્કરી તાલીમની આ શક્તિ આપણી નજર આગળ ખડી થઈ જાય છે. એ શક્તિની ચાવી શામાં છે? એનું રહસ્ય શું છે? માણસો હિંસાથી ડરે છે માટે જ તેને માને છે, એવું તો નથી?

નેપોલિયન માનતો કે યુદ્ધ જીતવા માટે જે ઘણી ચીજો આવશ્યક છે તેમાં પોણા ભાગનું સ્થાન તો નિયમપાલન રોકેલું છે. ફ્રેંચ સેનાપતિ ફ્રેંક કહેતો : “ સેનાઓની મુખ્ય શક્તિ નિયમપાલનમાં

રહેલી છે.” ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટને કહેલું : “ટેવનું મહત્ત્વ કુદરતે આપેલા સ્વભાવ કરતાં દસગણું છે.” જ્યોર્જ રસેલ (‘એ. ઇ.’ તખલ્લુસવાળો) આયરલેંડનો પ્રસિદ્ધ કવિ, ને ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓનો સ્થાપક હતો. તે માનતો કે યુદ્ધશાસ્ત્રના વિષયમાં પ્રતિભા ધરાવતા લોકોએ જીવનનો જે નિયમ શોધ્યો છે ને અદ્ભુત સફળતાથી વાપર્યો છે તે શસ્ત્રધારી સૈન્ય કરતાં નિઃશસ્ત્ર સમાજના જીવનને માટે વધારે અગત્યનો છે. કાઈ વ્યક્તિને — કાઈ એકલદોકલ માણસને — એવું શિક્ષણ શી રીતે આપી શકાય કે તે ગમે તેવા સંકટથી ન ડરે, પોતાના દેહનું શું થશે તેની પરવા ન કરે, ને વખત આવ્યે ગમે તેવા જોખમની ઝાળમાં ઝંપલાવે, એટલું જ નહીં પણ સમાજના હિતને ખાતર પોતાના વ્યક્તિગત સુખનો ભોગ આપે ? આ શિક્ષણ આપવાનું સાધન, આ કવિએ કહેલું કે, લશ્કરી નિયમપાલન — લશ્કરી તાલીમ — છે. એ એક અજખ કીમિયો છે, ને તે અજખ ચમત્કારો કરી બતાવે છે. સમુદાયના કે સમાજના કલ્યાણની આગળ વ્યક્તિએ પોતાનાં સુખ ને સ્વાર્થ ગૌણ માનવાં જોઈએ ને પ્રસંગ આવ્યે જતાં કરવાં જોઈએ — એ તત્ત્વની સિદ્ધિ ને એનો અમલ શસ્ત્રધારી સૈન્યમાં થાય છે એટલાં ખીજે ક્યાંય થતાં નથી.

એટલે, જો યુદ્ધકળા ને યુદ્ધશાસ્ત્રના ધુરંધરોની વાત ખરી હોય, તો એનો અર્થ એ થયો કે સૈન્યોમાં જે બળ હોય છે તે તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો કે તેમની સંહારશક્તિને લીધે નથી હોતું, પણ તેમનાં સંગઠન, સુવ્યવસ્થા, ને સુદૃઢ ટેવોને લીધે હોય છે. સૈન્યોનું બળ તેમનાં વિમાનો, મનવારો, તોપો અને બોંબમાં નથી રહેલું, પણ સૈન્યના માણસોમાં — તેમની સારી ટેવોમાં, ને એ ટેવો કેળવવાની તેમની પદ્ધતિમાં — રહેલું હોય છે.

નેપોલિયને, એમ પણ કહેલું કે યુદ્ધમાં અંગબળ કરતાં નૈતિક બળનું મૂલ્ય દસગણું હોય છે. કેપ્ટન લિડેલ હાર્ટ લશ્કરી વ્યૂહરચનાના

ને આધુનિક લશ્કરી ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નિષ્ણાત છે; તે માને છે કે આધુનિક યુદ્ધમાં અંગબળ કરતાં નૈતિક બળનું મહત્ત્વ ઊગણું છે.

યુદ્ધશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોનાં આ વચનોમાંથી આપણે અહિંસા વડે કલહો પતવવા માગનારાઓને સારું કંઈક નિયમ તારવી શકીએ ખરા ? ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કબિયાઓ પતવવાનું કંઈ સૌમ્ય સાધન છે ખરું ? અહિંસા વડે માણસોની સદિચ્છાઓ પાર પાડવાની કંઈ ખરેખરી આશા રાખી શકાય ખરી ? જગતના મહાસંઘર્ષો શમાવવામાં જે નૈતિક બળનું મહત્ત્વ આટલું બધું હોય, તો યુદ્ધના કરતાં માત્ર વધારે નીતિમય જ નહીં — પણ નીતિમય હોય એ કારણે જ વધારે પ્રભાવશાળી — એવી તાલીમ, એવું નિયમપાલન, એવી સાધના, ખીલવવાનું બની ન શકે શું ? આપણે શું એવી સામાજિક શક્તિ ન સરળવી શકીએ જે શત્રુવારી સૈન્ય કરતાં વધારે બળવાન હોય, અને જેની નવી તાલીમમાં ને જેના નવી દબના નિયમપાલનમાં નીતિનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય ?

ન્યોર્જ રસેલનું એક કથન મેં પાછળ ટાંક્યું છે; તે માનતા કે અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહ નૈતિક દૃષ્ટિએ સુંદર વસ્તુ છે ખરી, પણ અવહેવાર છે, ને મહાસંઘર્ષો શમાવવામાં કે તેનો ઉકેલ આણવામાં તે કામ લાગે એવી નથી. તેમને એ અવહેવાર લાગી, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણે એ મનુષ્યસ્વભાવની પાસેથી વધારેપડતી આશા રાખે છે. સત્યાગ્રહે કેટલીક ભારે સફળતા મેળવી છે એ હકીકત તેઓ કબૂલ રાખતા, છતાં એમને લાગતું કે એનો પ્રયોગ સફળ નીવડવાને જોઈએ એટલા લાંબા વખત લગી આટલા સંયમનું, આટલાં આડરાં નિયમો ને મર્યાદાઓનું, પાલન કરવાનું માનવજાતિના મોટા ભાગનું ગળું નથી. એમની આ માન્યતાને કેપટન લિડેલ હાર્ટનો ટેકો છે. કેપટન હાર્ટ કહે છે કે અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહ

કેટલેક પ્રસંગે ભારે શક્તિ બતાવી છે ખરી; પણ સત્યાગ્રહ વડે મોટી ને લાંબી લડત જીતવા માટે જોઈએ એટલું સામુદાયિક નૈતિક નિયમપાલન કોઈ રાષ્ટ્ર ટકાવી શકે કે કેમ એ વિષે એમને શંકા છે.

આ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોનો અભિપ્રાય છે, પણ હું માનું છું કે તે બૂલભરેલો છે. આ બે ટીકાકારો, તેમજ બીજા ધણા વિચારશીલ, શુભેચ્છક લોકો, એમ માની લે છે કે જનસમુદાયને શૂરાની અહિંસાની ટેવ પાડવા માટે જે તાલીમ આપી શકાય એવી છે તેનો સંબંધ માત્ર આત્માની સાથે જ છે.

આ પુસ્તકમાં હું એ બતાવવા ઇચ્છું છું કે લશ્કરી તાલીમની જેઠે અહિંસાની તાલીમમાં પણ શારીરિક ક્વાયત અને નિયમપાલનની જરૂર રહે છે; અને એવી તાલીમ હાથકામ વાટે મેળવી શકાય.

એક વાત શરૂઆતમાં જ સમજવા જેવી છે. હું જે કાર્યક્રમ સૂચવું છું તેની આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે, ને તેનાં આર્થિક પરિણામો ચોક્કસ આવવાનાં. પણ હું અહીં તો તે મુખ્યત્વે અહિંસા માટેની શારીરિક કેળવણી તરીકે જ સૂચવું છું. જેમ કોઈ લશ્કરી અમલદાર પોતે તો મોટરમાં બેસીને જવાનું પસંદ કરે છે, અને જાણે છે કે એ રીતે તે ધારેલે સ્થળે વધારે જલદી પહોંચશે; છતાં પગપાળા લાંબી કૂચો કરવામાં જે તાલીમ રહેલી છે તેની ઉપયોગિતા તે સમજે છે. તે જ પ્રમાણે અહિંસાવાદી માણસ કબૂલ કરે છે કે હાથકામથી ઉત્પાદનના જથ્થામાં ઘટાડો થશે; છતાં તે તાલીમને ખાતર હાથકામ કરે છે.

લશ્કરી તાલીમની કેટલીક અસરનો આપણે ક્ષણભર વિચાર કરીએ. એવી તાલીમ વખતે તાલીમની જગાએ રણક્ષેત્રના જેવી સ્થિતિ જેટલી આબેહૂબ ખડી કરી શકાય તેટલી કરવામાં આવે છે; તેથી એવી ક્વાયતથી માણસો હથિયાર વાપરવામાં પલોટાય છે. સારામાં સારી લશ્કરી તાલીમમાં સતત ક્વાયત ને બીજી નિયમપાલનવાળી

પ્રવૃત્તિઓને લીધે માણસોમાં તાત્કાલિક આજ્ઞાપાલનની ટેવ પેદા થાય છે; સ્વમાન અને મર્યાદિત સ્વાશ્રય કેળવાય છે; આત્મવિશ્વાસ આવે છે; અને સંયમ ને આપભોગની શક્તિ વધે છે. એ તાલીમથી માણસમાં વફાદારી, દૃઢતા, ધ્યેયપ્રાપ્તિની એકાગ્રતા, અને બાકીના લશ્કર નોડે એકચની ભાવના વગેરે ગુણો ખીલે છે. રાષ્ટ્રહિતને સારુ કષ્ટ વેડવાની શક્તિ આવે છે; અને વ્યક્તિગત સુખ કરતાં મોટા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે કામ કરવામાં સુવ્યવસ્થા ને સહકાર કેટલાં અગત્યનાં છે તે એને સમજાય છે. સામાન્ય માણસોમાં એવું જ્ઞાન જાગે છે કે અમે દેશની માલમતાના રક્ષક છીએ, નિઃશસ્ત્ર ને બિનલડાયક પ્રજાના રક્ષક છીએ, ને રાજ્યના રક્ષક છીએ. એથી તેમનામાં સ્ફૂર્તિ અને હિંમત આવે છે.

આટલા ગુણો આ તાલીમથી ખીલે એ કંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ ન કહેવાય. એને મુકાબલે આવી શકે એવાં પરિણામો નિપજાવવા માટે અહિંસક સત્યાગ્રહી પાસે કેવી જાતની તાલીમની યોજના હોવી જોઈએ ?

સક્રિય કામની જરૂર

એક વાત હવે ધણા લોકો સમજતા ને સ્વીકારતા થયા છે. અહિંસક પ્રતિકાર કે સત્યાગ્રહની લડતમાં માત્ર શાંતિ ધારણ કરીને બેસી રહેવાનું જ હોય તો તે લડતમાં વિજય ન મળે, તેમ તેનાથી સામા પક્ષનો હૃદયપલટો પણ ન થાય. અહિંસા એ શૂરાનો મારગ છે. એ રચનાત્મક કામ રૂપે પ્રગટ થવી જોઈએ. કાઈ પણ લડતને પ્રસંગે એકલા જીવાનોમાં જ નહીં પણ ચારિત્રવાન ને જોમવાળા સહુ માણસોમાં કંઈકે કામ કરી બતાવવાની તમજા જાગે છે. પ્રવૃત્તિ તો આપણે સહુએ કરવી જોઈએ. પણ એ પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિપુરઃસર થાય એ જરૂરનું છે. આપણે જે કામ કરીએ તે એવું હોવું જોઈએ જેથી તે વખતની લડતમાં તો આપણે ધારીએ એવું સમાધાન થાય જ,

પણ તે ઉપરાંત એ કામને પરિણામે સ્થાયી સુવ્યવસ્થા, સુરક્ષિતતા, સ્વતંત્રતા, ને નૈતિક સમાનતા સ્થપાય, અને સમાજમાં પરસ્પર આદર, મિત્રભાવ, સંપ ને શાંતિ પેદા થાય. એ કામ સક્રિય હોવું જોઈએ. વાતચીતનો એ કામમાં સમાવેશ ન થાય. વળી તે એવું હોય કે તેમાં દરેક માણસ ભાગ લઈ શકે. આવું કામ કરવાનો કાર્યક્રમ ન રાખવામાં આવે તો ઘણા અહિંસાવાદીઓ પોતાની શ્રદ્ધા ટકાવી શકવાના નથી. સક્રિય કામની જરૂર નૈતિક તેમજ માનસિક દૃષ્ટિએ એટલી બધી છે કે એના વિના ચલાવી શકાય જ નહીં. આલબટ આઈનસ્ટાઈન, બરટ્રંડ રસેલ, એ. એ. મિલ્ન, અને બીવરલી નિકલ્સ જેવા વિખ્યાત અહિંસાવાદીઓની શ્રદ્ધા ડગી ગઈ, એનું કારણ મને તો એ લાગે છે કે તેમનામાં શારીરિક કામ વિષે આસ્થા નહોતી ને તેઓએ કદી એવું કામ કર્યું પણ નહોતું.

માનસિક કારણો

ઘણાખરા લોકો શારીરિક ક્રિયા દ્વારા જ શીખી શકે છે. મોટેથી કરેલું વિવેચન એમને માટે પૂરતું થતું નથી. ગણિત જેવા બૌદ્ધિક વિષયોને વિષે પણ આ વાત સાચી છે. સામાન્ય ક્રાંતિનો વિદ્યાર્થી પોતાને હાથે આકૃતિઓ ન દોરે કે દાખલાની રકમ ન લખે ત્યાં લગી તેને એ વિષયની ખરેખરી સમજ પડતી નથી; એ વિષયનો તાદૃશ ચિતાર તેની નજર આગળ ખડો થતો નથી, ને એમાં શીખવાતી વસ્તુ એને આત્મસાત્ થવા પામતી નથી. તેમ જ કાઈ કલ્પનાને પણ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા વાટે અજમાવીને કસી ન જોવાઈ હોય ત્યાં લગી તે કલ્પનાનું રહસ્ય શું છે ને તેમાંથી શું શું ફલિત થાય છે એ સમજી શકાતું નથી. ઘણાખરા માણસો જીવનની મુખ્ય તૃત્તિઓ ને આહ્વાદો શારીરિક ક્રિયા અને ભૌતિક ઇંદ્રિયો દ્વારા મેળવે છે. વળી ભાવનાઓનો વિકાસ પણ અમુક પ્રકારનાં સર્જનાત્મક કામમાંથી થાય છે. અને એકનું એક કામ ફરીફરીને કરવામાં આવે એટલે

તેમાંથી ટેવો પેદા થાય છે. મનમાં ધડેલી કલ્પનાઓ વ્યવહારમાં ચલાવવા માટે પણ કંઈક શારીરિક કામ જ કરવું પડે છે. તેવા કામ વિના એ કલ્પના અમલમાં ઊતરી કહી જ ન શકાય. એટલા માટે, કોઈ પણ પ્રકારની ક્વાયત, કોઈ પણ પ્રકારની તાલીમ, કોઈ પણ પ્રકારની ટેવ પાડવાનો પ્રયત્ન — એ બધામાં સૌથી મુખ્ય સ્થાન શારીરિક ક્રિયાઓને જ અપાવું જોઈએ. લશ્કરી, ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, કોઈ પણ પ્રકારની મોટી તાલીમ કે શિસ્ત લો, તેમાં આમ જ હોવું જોઈએ.

અહિંસક સત્યાગ્રહી માટેનું શારીરિક કામ કેવા પ્રકારનું હોય ? મારી સૂચના એ છે કે તે એવું કંઈક કામ કરે જેમાં હાથ વાપરવા પડતા હોય — શરત માત્ર આટલી કે (૧) એ કામમાંથી સમાજને, ખાસ કરીને ગરીબ અને બેકારને, ઉપયોગી ને લાભદાયક એવી કંઈક ચીજ પેદા થવી જોઈએ; અને (૨) એ કામ એવી જાતનું હોવું જોઈએ કે ગરીબો ને બેકારો જાતે તે કરી શકે, ને એ રીતે સ્વમાન જાળવીને કંઈક પૈસા મેળવી શકે. આ મર્યાદાને લીધે અહિંસાની તાલીમ શસ્ત્રયુદ્ધની તાલીમ કરતાં વધારે નીતિમય અને વધારે પ્રભાવશાળી નીવડે છે.

આ કામમાં પણ અનેક પ્રકારોને માટે અવકાશ છે. એ પ્રકાર કયા કયા હોઈ શકે તેની ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશું. આવા કામની કિંમત એવડી છે : એક તો તે સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે છે ને માણસોમાં પરસ્પર ભાઈચારો વધારે છે; અને બીજું, તે કરતાં કરતાં અહિંસાને માટે જરૂરી તાલીમ મળી રહે છે.

મનુષ્યનો શારીરિક વિકાસ જે ક્રમે થવા પામ્યો છે તેનો વિચાર કરી જોતાં પણ એમ જણાય છે કે અહિંસાની તાલીમ માટે હસ્તવ્યવસાય — હાથની મહેનત — એ જ સારામાં સારું સાધન છે. માણસને પશુથી જુદો પાડનાર શારીરિક લક્ષણ તે માણસનો હાથ

છે — પશુને હાથ નથી ને માણસને છે. એ હાથ વડે માણસ ઓળરો વાપરી શકે છે. કુદરત ઉપરની આપણી સત્તાનું, તેમજ કુદરતી બળો સાથેના આપણા સજ્ઞાન, નિકટ અને સક્રિય સંબંધનું, પ્રથમ સાધન અને પ્રતીક તે ઓળર છે. ઓળરો વાપરતાં વાપરતાં જ માણસને કાર્યકારણના નિયમની પહેલવહેલી ઝાંખી થયેલી. બાહ્ય જગતમાં કાર્યકારણનો નિયમ કેવી રીતે કામ કરે છે તેનું અવલોકન કરતાં ને તેની માહિતી મેળવતાં તે આત્માના આંતરિક વ્યાપારો સમજવા લાગ્યો; અને પોતાના મનના વ્યાપારોનું અવલોકન ને પૃથક્કરણ તટસ્થભાવે કરવાની તેની શક્તિ ખીલવા લાગી. કોઈ પણ કામમાં હાથ અને આંખનો મેળ સાધવાના ને તેમનો સંયુક્ત ઉપયોગ કરવાના પ્રયત્નમાંથી તેનામાં આત્મભાન પેદા થયું, તેના મનમાં અસ્મિતાનો ઉદય થયો. મનુષ્યના આખા વિકાસક્રમમાં હાથે અને ઓળરોના ઉપયોગે મનના વિકાસને ધણો વેગ આપ્યો છે ને એ વિકાસ પર ઊંડી અસર પાડી છે. ઓળરોનો લાંબા વખત સુધી સતત ઉપયોગ કરવાને લીધે આપણાં વિચારો, લાગણીઓ ને ભાવનાઓને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવામાં, બહુ સૂક્ષ્મ પણ, ધણી મદદ થાય છે; અને જે કંઈ સાધનો આપણને સંજોગવશાત્ પ્રાપ્ત થયાં હોય તેનો સદુપયોગ કરી આપણું કામ સારી રીતે સાધી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાં છે એવો આત્મવિશ્વાસ આપણને આવે છે. જ્યારે જ્યારે આપણે ઓળર વાપરીએ ત્યારે ત્યારે આપણા જ્ઞાનતંત્રને અને આપણી બુદ્ધિને આવો અનુભવ થાય છે. એનો એ અનુભવ ધણીવાર ફરીફરીને થાય એટલે તેની ઉપર જણાવી એવી અસરની જમાવટ થતી જાય છે. અને એમાંથી જે શ્રદ્ધા, આત્મવિશ્વાસ, કલ્પનાશક્તિ, આત્મગૌરવ અને સ્વમાન જન્મે છે તેનો કદી નાશ થવા પામતો નથી.

મનનાં વિચારો, કલ્પનાઓ ને તરંગોના ઘોડા દોડાવનારા ને તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારા બુદ્ધિજીવી લોકોને હાથમહેનતમાં આટલા બધા લાભ રહેલા છે એ કબૂલ કરવું કદાચ વસમું લાગશે.

પણ એ લાભોને વિષે ઉપર જે કહ્યું છે તે સાવ સાચું છે એમ અનુભવે પુરવાર થાય છે. એક અંતિમ ક્રાંતિનો દાખલો લઈએ. ધણાને ખબર હશે કે માનસિક રોગોની ઇસ્પતાલોમાં, જે દરદીઓ હમેશાં અતિશય ચિંતાગ્રસ્ત ને ગમગીનીમાં ગરકાવ રહેતા હોય તેમને ઉપચારરૂપે માત્ર હાથથી કરવાનું કંઈક કામ અપાય છે. દરદીઓમાં સ્વમાન, રસ, આશા ને હિંમત જતાં રહેલાં પાછાં લાવવાનો એ સૂક્ષ્મ પણ રામચાણુ ઉપાય ગણાય છે. હસ્તવ્યવસાયની આ ઉપચાર-પદ્ધતિમાં એમ મનાય છે કે દરદી પોતાને હાથે બનાવેલી ચીજો વાપરે તેને લીધે તેના મનમાંથી ઊડી ગયેલાં રસ અને સ્વમાન ફરી જન્મવા પામે છે.

પ્રારંભિક શંકાઓ

આ વિષય આગળ ચલાવતા પહેલાં એક તીખી ટીકાનો જવાબ આપવો જરૂરનો છે. શંકાશીલ માણસ કદાચ કહેશે : “તમારા કહેવા પ્રમાણે તો હાથકામની અસર એટલી પ્રબળ, સચોટ અને સ્થાયી છે કે તે કામ કરતાં કરતાં માણસને અહિંસક રહેવાની ટેવ જ પડી જાય છે. તમારું આ કથન જો સાચું હોય, તો ખેડૂતો તથા શહેરમાં હાથમજૂરી કરનારા લોકો, જેમની સંખ્યા રાષ્ટ્રમાં બીજા બધા વર્ગોની સામટી સંખ્યાના કરતાંયે મોટી હોય છે, તેઓ-આગામી શત્રુની સામે અહિંસક પ્રતિકાર કે સલાહની યશસ્વી લડત ચલાવવાને સારું અત્યારે કેમ તૈયાર નથી ? એ બધા, સોદાગરોની પેઠે, જગરૂક, ચપળ, અને લડતના કોઈ પણ કામને માટે ખડે પગે તૈયાર કેમ નથી ? આપણા (અમેરિકાના) દક્ષિણ ભાગના પર્વતોમાં રહેનારા લોકોની પેઠે જેઓ સર્વાંશે હાથનાં ઓળંગરો ઉપર જ આધાર રાખે છે તેઓ ક્રિયાત્મક અહિંસાને માટે વિશેષ વિખ્યાત શા સારુ થયેલા નથી ?”

આ સમસ્યાનો જવાબ ત્રણ ભાગમાં આપવો પડશે : (૧) ખેતીમાં તેમજ કારખાનાંમાં હાથમહેનત કરનારા ધણાખરા શ્રમજીવીઓ,

વ્યક્તિ તરીકે, એવી હડત ચલાવવાની શક્તિ સાચે જ ધરાવે છે. મિલમજૂરોની ધણીખરી હડતાળોમાં અહિંસા બહુ મોટા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહે છે, એ એનો પુરાવો છે. હડતાળોમાં અહિંસા સારી પેઢે જળવાય છે એ વાત સાચી છે. મજૂરોમાં ભળી, ઉશ્કેરણી કરી, તોફાન કરાવનારાઓ, અને પોલીસો કેટલીકવાર એ અહિંસા ભંગાવી શકે છે, અને ધણીખરાં છાપાના તંત્રીઓ હડતાળો હિંસક હોવાનો જાસ પેદા કરવા મથે છે, તોયે જે હકીકત સાચી છે તે તો સાચી જ રહેવાની. અનુભવી અખબારનવીસો અને હડતાળોને નજરે નિહાળનારા બીજાઓ સાક્ષી પૂરશે કે એ વાત ખરી છે. અહિંસાવાદી નેતાઓ મળી આવે ત્યારે હાથમહેનત કરનારા મજૂરો અદ્ભુત સંયમ બતાવે છે. અહિંસા માટેની મજૂરોની આ તૈયારી તે હાથમહેનતની તેમના ચારિત્ર ઉપર થતી અસરનું પરિણામ છે, એમ મારું માનવું છે. એ અસર કેવી રીતે થાય છે એ આગળ સમજાવવામાં આવશે. પણ એ મજૂરો અત્યારે લાંબી સામુદાયિક અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહની હડત ચલાવવાને તૈયાર નથી એ વાત સાચી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એક તો તેમનામાં રાજકાજની કુનેહ કે આવડત નથી; અને બીજું નેતાઓ મેળવવા માટે જે મધ્યમ વર્ગના લોકો ઉપર આધાર રાખવા તેઓ ટેવાયેલા છે એ વર્ગ જોડે તેમનું તાદાત્મ્ય કે અનુસંધાન નથી. વળી ધણીખરા લોકોને અહિંસાની શક્તિ વિષે સમજ કે આસ્થા નથી. નેતાઓમાંથી પણ બહુ ઓછા તે સમજે છે.

વળી, એકલી હાથમહેનતની પ્રવૃત્તિ હોય, ને તેનું સુકાન ચલાવનાર સમજશક્તિ ન હોય, તો એવી પ્રવૃત્તિમાંથી દીર્ઘ ને અવિરત સામુદાયિક સત્યાગ્રહની તાલીમ ન મળી શકે. જેના સાંચા ભેગા કર્યા ન હોય કે છૂટા પાડી નાખ્યા હોય એવા ધડિયાળના જેવી આ સ્થિતિ થઈ. ધડિયાળના બધા ભાગનો એક અસ્તવ્યસ્ત ઢગલો પડ્યો છે. ધડિયાળ ચાલતું કરવા માટે એ ભાગોને એક ચોક્કસ આકારમાં ગોઠવવા જોઈએ, જેથી પ્રત્યેક ભાગ બીજા પ્રત્યેક ભાગના

અનુસંધાનમાં રહીને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે. એવું જ હાથકામની આમતમાં છે. શુદ્ધિપૂર્વક, અને અહિંસાનો સંપૂર્ણ અર્થ ને તેમાંથી ફલિત થતી વસ્તુઓ બરાબર સમજી તેની સાથે અનુસંધાન રાખીને, હાથકામ કરવામાં આવે ત્યારે એકલદોકલ માણસને પણ તેમાંથી અહિંસાની તાલીમ મળી રહે છે. સમજપૂર્વક રચેલી એક યોજનાના ભાગ તરીકે મોટા પાયા પર, બીજા ઘણાની સાથે મળીને, એ કામ કર્યું હોય, અને તેની સાથેસાથે સામાજિક કે રાજકીય સુધારાના અહિંસક કાર્યક્રમેના અર્થ વિષે ને તેના સંચાલન વિષે અડધીપડધી કે પૂરેપૂરી સમજ હોય, ત્યારે એ કામમાંથી સારામાં સારી સામુદાયિક તાલીમ મળી શકે છે.

એકનું એક કામ અજ્ઞાનથી થાય ને સમજીને થાય એ બેનાં પરિણામમાં ઘણો જ ફરક પડી જાય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ છોકરો આલેખન (ડ્રોઇંગ)માં કુશળ હોય, પણ તેને અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ ને ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન ન હોય, તો તે ત્રિકોણમિતિનાં આકૃતિ અને પ્રમેયની નકલ કરી કાઢશે ખરો, પણ તેની તેના મન પર કશી અસર પડવા નહીં પામે. બીજો એક છોકરો બીજગણિત ને ભૂમિતિ જાણતો હોય, ને આ પ્રમેય લગીની ત્રિકોણમિતિ જાણ્યો હોય, તો તે હાથ અને આંખની ક્રિયાઓ તો પહેલાં છોકરાના જેવી જ કરશે, પણ તેનું પરિણામ સાવ જુદું જ આવશે. એ ક્રિયાઓનો અર્થ ને આશય તે સમજશે; એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્ષેત્રમાપનમાં તત્કાળ થઈ શકે છે એમ જાણીને તેને કદાચ હર્ષ પણ ઊપજશે; અને પછી કદાચ તેને ક્ષેત્રમાપન કરનાર દુકાડીમાં કામ પણ મળી શકે, સરસ ને મનગમતી નોકરી મળી જાય, અને તે સમાજને આત ઉપયોગી એવો કોઈ પુલ કે રસ્તો બનાવવાની યોજનામાં સુંદર ફાળો આપી શકે. પોતાની સીસાપેનથી પેલી એક આકૃતિ એણે સમજપૂર્વક દોરી તેને લીધે કદાચ તેનું આખું જીવન બદલાઈ જાય, અને તેને બધી નવી જ જાતની ટેવો પડે. લોકો જ્યારે કોઈ કાર્યક્રમ સમજી લે છે,

તેની પાછળ રહેલા ધ્યેયની તેમને ઝાંખી થાય છે, ને એ ધ્યેય તેમને ગમી જાય છે, ત્યારે એ કાર્યક્રમની સિદ્ધિ માટે ઉત્સાહ, શક્તિ, ને અડગ નિશ્ચાનાં કેવાં પૂર રેલાય છે! બાલચમ્પૂ, સીનશીનનો આરંભકાળ, ને મધ્યયુગનાં ખ્રિસ્તી પ્રવ્રનનાં ધર્મયુદ્ધો એ એનાં બહુ સુંદર ઉદાહરણો છે.

જે દક્ષિણના પર્વતવાસીઓની ટીકાકારે વાત કરી છે તેમની હાથમહેનતની પાછળ કંઈ ઉચ્ચ ધ્યેય સાધવાનો વિચાર અથવા ઝાંડી સમજ હોતાં નથી. એ કામ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત હોય છે; અને સામાજિક ફેરફાર કે સુધારાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાને સારુ કોઈ સમુદાયે ભેગા મળીને કામ કરવાની જે યોજના હોવી જોઈએ તેવી આમાં હોતી નથી. તેથી સ્થાયી અહિંસા માટેની તાલીમ એમાંથી મળી શકે નહીં.

આજના હાથમહેનત કરનારા મજૂરોને એમના મજૂરીના કામમાંથી જ સામુદાયિક અહિંસાની તાલીમ નથી મળી રહેતી, તેનું એક ત્રીજું કારણ છે. તે એ કે જ્યાં એ લોકોને સમુદાયમાં મળીને કામ કરવાનું હોય છે ત્યાં પણ એ સમુદાય રચવાનો મુખ્ય હેતુ ઉદ્યોગમાં કે વેપારમાં હરીફાઈ ચલાવવાનો હોય છે. આ વિષયમાં મિલમજૂરો અને દલાલોની જેવી સ્થિતિ હોય છે તેના જેવી જ ધણુ-ખરા ખેડૂતોની પણ હોય છે. આજના જમાનાની પરિસ્થિતિમાં મોટા પ્રાયા પર હરીફાઈવાળા ઉદ્યોગધંધા ને વેપાર ચલાવવા એ આર્થિક વિગ્રહ જ કહેવાય. આ પ્રકારના વિગ્રહમાં અહિંસાને અવકાશ નથી રહેતો.

કેટલાક લોકો કહે છે : “અહિંસાની તાલીમ માટે હાથકામ કરવાની તમારી કલ્પનામાં અમને તો નાઝી જર્મની ને ફાસિસ્ટ ઈટલીમાં જીવાનોને અપાતી તાલીમની ગંધ આવે છે, ને તેથી તે અમને ગમતી નથી.” આને વિષે તો એટલું જ કહી શકાય કે જગતમાં

સર્વ સારી વસ્તુઓનો દુરુપયોગ કરી શકાય છે, ને સારી વસ્તુઓને ખરાબ સિદ્ધાંતો ને આદર્શો સાથે જોડી શકાય છે. એટલે આ ટીકાકારને તો એ જ જવાબ છે કે “આ પુસ્તકમાંની બધી ચર્ચા વાંચી જોજો, ને પછી અભિપ્રાય બાંધજો.”

હાથકામની અસર લશ્કરી તાલીમ જેટલી જ

ઘણા માણસો એકદમ માની નહીં શકે, પણ કાળજીપૂર્વક ને તટસ્થભાવે પૃથક્કરણ કરી જોતાં જણાય છે કે આજ્ઞાપાલન, સ્વમાન અને સ્વાશ્રય, સંયમ અને આપભોગ, દૃઢ સંકલ્પબળ, ખીજઓ પરત્વે એકચલાવના, સામાન્ય હાડમારીઓ સહન કરવાની શક્તિ, સુવ્યવસ્થા ને સહકારની ભાવના, ચપળતા, હિંમત, મનની શાંતિ અને સ્વસ્થતા, હિંસક શસ્ત્રાસ્ત્રોની જગ્યાએ વપરાતા અહિંસક ઉપાયો વાપરવાની ટેવ અને આવડત, વગેરે જે કીમતી ગુણો લશ્કરી તાલીમ વડે ખીલે છે તે જ ગુણો મોટા પાયા પર, નિયમિત રીતે, ને સમજૂતીપૂર્વક કરેલા હાથકામથી પણ વિકસે છે. એ વસ્તુ જરા વધારે વીગતથી સમજાવું.

આજ્ઞાપાલનની ટેવ

લશ્કરી તાલીમથી માણસને ઉપરી અમલદારોના હુકમોનો તાત્કાલિક અમલ કરવાની ટેવ પડે છે. અહિંસક લડતમાં, આગેવાનનાં ફરમાનનો તાત્પર્યથી અમલ કરવાના કેટલાક પ્રસંગો આવશે ખરા; પણ મુખ્ય આજ્ઞા તો પોતાના અંતરાત્માની ને પોતાના આદર્શોની જ માનવાની રહેશે. એવી તાલીમના કાર્યક્રમમાં હાથકામ ઉપરાંત મનન અને ધ્યાનને પણ સ્થાન આપવું પડશે. ધ્યાનમાં આપણે અંતરાત્માની આજ્ઞા સાંભળીએ છીએ; અંતરાત્મા પર જમી ગયેલા રાખના થર ઉખાડી તેને પ્રજ્વલિત, ભાવનાશીલ ને વિશાળદર્શી બનાવીએ છીએ; અને તેને સમજી ને વ્યવહારકુશળ બનવામાં મદદ કરીએ છીએ. ધ્યાનથી આદર્શોનાં ઊંડાણ ને વિસ્તાર વધે છે ને તેમાં નવું બળ પુરાય છે. આગેવાન પણ આપણી પેઠે જે અહિંસક

પ્રતિકાર કે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોને માને છે ને અનુસરવા મથે છે એ સિદ્ધાંતોનું જો પૂરેપૂરું આકલન થાય, અને એ સિદ્ધાંતોની લોકોનાં મન અને હૃદય પર કેવી રીતે અસર થવા પામે છે તે સમજાય, તો આગેવાનનાં ફરમાનો પાળવામાં ઘણી જ સરળતા થવા પામે, ને એ ફરમાનો હોંશિહોંશે પાળી શકાય.

સ્વમાન, સ્વાશ્રય અને સંયમ

હાથકામ કરનારને એ કામ કરતાં એવું જ્ઞાન થાય છે કે તે કંઈક ઉચ્ચ કરે છે, તેનામાં હસ્તકૌશલ છે, અને તેણે એવી કંઈક ચીજ પેદા કરી છે જેનો તાત્કાલિક ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, જેના કંઈક પૈસા ઊપજી શકે એમ છે, અને જે કદાચ મુંઢર પણ હોય. આ જ્ઞાનમાંથી તેના મનમાં સ્વમાન પેદા થાય છે.

હાથકામથી સ્વાશ્રયનો ગુણ પણ કેળવાય છે. શહેરમાં રહે-નારાઓ, બુદ્ધિજીવીઓ, જ્ઞાન અને શ્રમના ઘણા નાના નાના વિભાગ પાડી એવા એકાદ વિભાગમાં જ નૈપુણ્ય મેળવવાથી યંત્રોના ઉપયોગની બાબતમાં અસહાય ને પરાશ્રયી બની ગયેલા લોકો, એ સહુને આવી સ્વાશ્રયની શક્તિ ખીલવવાની વિશેષ જરૂર છે. જગતમાં અત્યારે આર્થિક મંદી ચાલી રહી છે ને સર્વ રાષ્ટ્રોના મધ્યમ વર્ગો નિર્ધન બની રહ્યા છે, એવે વખતે આપણે ક્યારે ખરેખરા કંગાલ બનવા વારો આવશે એની આપણામાંથી કોઈને ખબર નથી. એવે વખતે પોતાના અંગત વાપરની ચીજો જાતે બનાવી લેવાની ટેવ પાડવાથી લાલ છે. એથી એક વિશેષ પ્રકારનો સંગીન ને સ્થાયી સ્વાશ્રય ને આત્મવિશ્વાસ આપણાં મનમાં પેદા થાય છે; ધાંધલ અને શોરખકાર કરી મૂકનારો નહીં, પણ શાંત, સ્વસ્થ, સુખદ પ્રકારનો સ્વાશ્રય. સોલ્જરના કરતાં સત્યાગ્રહીને સ્વાશ્રયની જરૂર વધારે પડે છે; કેમકે ઘણીવાર સત્યાગ્રહીને પોતાના સાથીઓની સોબત અને હૂંફ ન હોય એવી જગાએ એકલા લડત ચલાવવી પડે છે.

સ્વાશ્રય અને આત્મવિશ્વાસના ગુણ ખીલ્યા પછી માણસમાં જવાબદારી ઉઠાવવાની તૈયારી આવે છે. અને લીધે, જરૂર પડ્યે, ઘણા નેતાઓ મળી રહેવાની સગવડ થાય છે. કોઈ પણ હિલચાલમાં સારા નેતૃત્વની આવશ્યકતા દેખીતી છે, અને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

માણસ દરરોજ, એક ટેવ કે નિત્યનિયમ તરીકે, શાંત અને સ્વસ્થ રીતે હાથકામ કરે તેથી, અને કોઈ પણ પ્રકારના હસ્તકૌશલને માટે આંખ, આંગળાં, પોંચા અને બાવડાં એ બધાંનો સૂક્ષ્મ મેળ સાધવામાં જે આવડત અને ધીરજ નોંધીએ તેનાથી, મન અને હૃદયનો સંયમ કેળવાય છે અને શરીર ઉપર કાબૂ રાખવાની ટેવ પડે છે.

રોજ એક કલાક કે વધારે વખત હાથકામ કરવું એ કેટલાક લોકોને મોટા આપભોગ આપવા જેવું કદાચ લાગે. સાચી વાત એ છે કે હાથકામ આપણને આપભોગની આવશ્યકતા, તેનો અર્થ, અને તેનાં સુપરિણામ સમજવામાં મદદ કરે છે, અને એ રીતે આપભોગ કરવાનું બળ આપે છે. આપભોગમાં માત્ર કોઈક વસ્તુ છોડી દેવાની કે જતી કરવાની વાત નથી હોતી. તેમાં તો વધારે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઓછી સારી વસ્તુ જતી કરવાની હોય છે.

૬૯ સંકલ્પબળ

સોલજર દરરોજ કવાયતના મેદાન પર જઈને કવાયત કરે એનાથી કેળવાય છે એટલું જ ૬૯ સંકલ્પબળ દરરોજ શાંતિ ને સ્વસ્થતાથી, અને એક અચૂક નિયમ તરીકે, કરેલા હાથકામથી પણ આવે છે. એનું માનસિક કારણ આ છે : સંકલ્પબળમાં બે વસ્તુ નોંધીએ — એક તો જે કામ થઈ શકે એવું હોય તેના સ્વરૂપ વિષે પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ કલ્પના હોય; અને બીજી ધાર્યે માર્ગે કામ કર્યે જવાની શક્તિ આપે એવી ઉત્તેજનાઓ બહારથી એકધારી મળ્યાં કરતી હોય અને તેનો ઉપયોગ થતો હોય. આ બંને

વસ્તુ લક્ષ્મી તાલીમમાં મળી રહે છે, અને તેનાથી સોલ્જરોનાં મન પર ભારે અસર થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે. આપણે અહીં ચર્ચાએ છીએ એ પ્રકારના હાથકામમાંથી પણ આ બે વસ્તુ મળી આવે છે. હાથકામ કરનારાઓ ઉપર એની શી અસર થવા પામે છે એ સમજવાને હજી વધારે અવલોકનની જરૂર છે.

ખીજાઓ પરત્વે ઐક્યભાવના

જે માણસ, કોઈ સંઘના (અને તો કોઈ રાષ્ટ્રવ્યાપી સંઘના) સભ્ય તરીકે, દરરોજ, વિચારપૂર્વક, બુદ્ધિપૂર્વક ને વ્રતરૂપે, પોતાના હાથ વડે કામ કરે, તેનામાં થોડા જ વખતમાં પોતાના સાથીઓ પરત્વે ઐક્યની ભાવના પેદા થશે; એ વાત સમજવી અઘરી નથી. મહિનાઓ ને વરસો લગી સાથે મળીને કામ કરતાં કરતાં જે સ્નેહ બંધાય છે એના કરતાં વધારે ગાઢ ને ચિરંતન સ્નેહ ખીજી બહુ ઓછી રીતે બંધાવા પામે છે. મજાની વાત તો એ છે કે એ કામ જે હાથે કરવાનું હોય તો એ સ્નેહ અને ઐક્યભાવ વિશેષ બળવાન બને છે. એનું કારણ એ છે કે માણસમાં આત્મભાન કે અસ્મિતાનો ઉદય થયો ત્યારથી માંડીને તેના આખા વિકાસક્રમમાં હાથ, મન, અને આત્મભાન એ ત્રણની વચ્ચે નિકટનો સંબંધ રહેલો છે. આપણું વિચાર કરવાનું કામ મગજના આગલા ભાગમાં ચાલે છે; ત્યાંથી જે જ્ઞાનતંતુઓ નીકળે છે તેમાંના બે-તૃતીયાંશ જેટલા મગજનો શારીરિક ક્રિયા પર અંકુશ રાખનારો ભાગ છે ત્યાં જાય છે. જ્ઞાન-તંતુઓના આ સમૂહનું કામ એ હોય છે કે શરીરની સ્નાયુશક્તિને એવી રીતે ટકાવી રાખવી ને બદલ્યે જવી કે કંઈ પણ અસરકારક ક્રિયા કરવાની હોય ત્યારે તેને માટે તે તૈયાર રહે. મન અને શારીરિક ક્રિયાની વચ્ચે નિકટનો સંબંધ છે એ વાતનો આ પુરાવો છે.

ઓખરોનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં માણસને પોતાના મનોવ્યાપાર તપાસી જોવાની જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તેનાથી એને વાણીનો વિકાસ

સાધવામાં ઠીકઠીક મદદ મળી હોવાનો સંભવ છે. ઓળખે અને વાણી એ એમાંથી એની સામાજિક ઐક્યની ભાવના ખીલી છે. માણસના શારીરિક વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ જોતાં મન અને હસ્તકૌશલ એ એની વચ્ચે નિકટનો સંબંધ હોવાથી, મનુષ્યોનાં મનની સંકલના (integration)માં કંઈ પણ મોટું નવું પગલું — દા. ત. સામુદાયિક સત્યાગ્રહ — ભરાય તેની જોડેજોડે હાથકામનું પણ જોડાણ રાખવું એમાં ડહાપણ છે. એ જોડાણથી આવી હિલચાલને જોડો, પાકો, ને શરીરશ્રમ સાથે સંબંધ ધરાવતો, પાયો મળી રહેશે.

વળી, સ્પર્શ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ હાથમાં બહુ સૂક્ષ્મ ને તીવ્ર હોય છે. એ સ્પર્શજ્ઞાનની શક્તિનો મનુષ્યના મનમાં રહેલી સહાનુભૂતિની ભાવના સાથે નિકટનો સંબંધ છે; અને એ સહાનુભૂતિની ભાવના ધણીવાર સ્પર્શ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. જે માણસ ભારે દુઃખમાં હોય કે જેને વિષે આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાને આપણાથી તેને આપોઆપ અડી જવાય છે. એટલે, માણસ માણસ વચ્ચે ઐક્યની પુનઃસ્થાપના કરવાના હેતુથી ચાલતી હિલચાલમાં, હાથ અને હાથથી થતું કામ અગત્યનો ભાગ ભજવે એ સ્વાભાવિક છે.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઓળખેએ માણસોના કામને સચોટ ને ઉપયોગી બનાવ્યું છે. અને સમુદાયમાં ભેગા થઈને ઓળખે વડે કામ કરવાથી સહકારશક્તિ ખીલવવાનું સાધન મળી ગયું; ને તેથી એ કામના પાયા પર સમાજવ્યવસ્થાની ઇમારત રચાઈ. હાથકામ કરનાર માણસને ખીજી હાથકામ કરનારાઓને વિષે માહિતી અચૂક મળે જ; અને પછી તે તેમને માણસો તરીકે, એક જ ધ્યેયવાળા સામાજિક સમૂહના સભ્યો તરીકે, સમભાવપૂર્વક સમજતાં ને ચાહતાં શીખે. આમાંના કેટલાક કામ કરનારા ખેડૂત હોય ને કેટલાક શહેરોના રહીશ હોય; એટલે ખેડૂતો ને શહેરી લોકો વચ્ચેનો રત્નેહ આ રીતે વધે ને બલવત્તર થાય.

આપણે લોકોને માટે કામ કરવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ તેમની જોડે પણ કામ કરવું જોઈએ. લોકોને પૈસા આપીએ એટલું બસ નથી; તેમ પૈસા એ પ્રત્યક્ષ હાથકામની અવેજી તરીકે ચાલી પણ ન શકે. હાથકામ કરનારાઓ, બેકારો, મધ્યમ વર્ગવાળાઓ, બુદ્ધિજીવીઓ, અને ધનિકો એ સર્વ વર્ગના લોકો જો હાથકામમાં ભાગ લઈ શકે, અને એ કામ જો સર્વને માટે એક જ પ્રકારનું હોય, તો તેમાંથી એ સર્વને સમાન અનુભવ મળી રહે; માણસો લોક-શાસનની ભાવનાથી પ્રેરાઈ સામુદાયિક પ્રયત્ન કરતા થાય, અને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનું અંતર પુરાઈ ગયું છે એમ દેખાઈ આવે. વળી એથી આગેવાનો ને અનુયાયીઓ વચ્ચે ઐક્ય સ્થપાવામાં મદદ થાય. એ કામ દરેક જણ કરી શકે એવું હોય; તેથી એ વાટે સર્વ પ્રકારના ને સર્વ વર્ગના લોકોનું, આખા સમાજનું, ને આખા રાષ્ટ્રનું સુધ્ધાં, ઐક્ય સ્થપાવા પામે.

પાંચથી બાર માણસનાં નાનાં નાનાં જૂથ બનાવીને, જૂથમાં બેસી રોજ હાથકામ કર્યું હોય, અને એ કામ ચાલતું હોય તે દરમ્યાન અહિંસાની હિલચાલને લગતા અનેક વિષયોની ચર્ચા કરી હોય, તો એ વાટે આ ઐક્યભાવનામાં વધારો જરૂર થવા પામે.

એવું કામ કરવા માટે, અને નોખી અહિંસાપ્રધાન સમાજ-વ્યવસ્થા રચવા માટે, અગ્રગ અલગ, સ્વયંપૂર્ણ, નાના નાના સમાજો રચવા, એવું સૂચવવાનો મારો આશય નથી. એમ કરવું કેટલાકને માટે હિતકારક હોય, ને તેમને હું રોકવા માગતો નથી. પોતે આજે જ્યાં રહેતા હોય ને ઘરબાર વસાવ્યાં હોય ત્યાંથી ડેરાતંજૂ ઉઠાવીને ખીજે ક્યાંક ચાલ્યા જવું એ બહુ જૂજ માણસોથી બની શકે; અને એ શક્ય હોય તોયે એમ કરવામાં કહાપણ છે એવી આપણી ખાતરી થઈ શકતી નથી. ખરેખરી સ્વાવલંબી વસાહતને ઓછામાં ઓછા તેવીસ બુદ્ધિજીવી કુશળ કારીગરો ને તેમનાં કુટુંબોનો સમુદાય

જોઈએ, અને સો ઉપરાંત માણસોનો નભાવ થાય એટલી જમીન જોઈએ. એટલી જમીન મેળવવા ને સુધારવામાં ખરચ પણ ઘણું થાય. વળી આવી વસાહત રચવા જતાં ઘણી ટેવો એકાએક બદલી પડે — એ કામ પણ વસમું છે. એના કરતાં બહુતર એ છે કે અહિંસાવાદીઓ સામાન્ય સમાજમાં જ વસે, અને પોતે જ્યાં હોય ત્યાં આ વિચારોનો, ઉપદેશ તેમજ આચરણ દ્વારા, પ્રચાર કરતા રહે. પણ નાનાં નાનાં જૂથ રચીને તેમજ એકલદોકલ રહીને હાથકામ કરવાથી તેમના પ્રયત્નોમાં સંગીનપણું, સાર્થકચ અને સામર્થ્ય આવશે. એ સાર્થકચ અમુક અંશે આર્થિક હશે. હું માનું છું કે નોખાં નોખાં સમાજો કે વસાહતો રચવા કરતાં કદાચ આ રીતે સમાજ પર આખરે વધારે જાંડી ને સ્થાયી અસર પાડી શકાશે. પણ બંને રીતો ઉપયોગી નીવડી શકે એવી છે.

સામુદાયિક કામની આવી પરિસ્થિતિમાં, અને ઉપર જણાવેલાં નૈતિક તત્ત્વો વિકસતાં જાય તેમ તેમ, માણસોનાં મનમાં સુખ અને જીંડા સંતોષ વધતાં જાય છે, એ વસ્તુ સહેજે સમજાય એવી છે. એ કામ જ એવું છે કે તે કરતાં કરતાં મનમાં એક જાતનો સંતોષ જાપડે. એ બધામાંથી, હાથકામ કરનાર માણસ જે સંસ્થા સાથે જોડાયેલો હોય તેના પ્રત્યે, તેમજ આવા સંતોષ જેમાંથી મળતા હોય એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વિષે, તેના મનમાં નિષ્ઠા ને વફાદારીની ભાવના પેદા થાય છે. આ ટેવો ને આ પરિણામો હાંખા વખત સુધી ચાલે એટલે તેમાંથી અચૂકપણે અડગ સંકલ્પબળ, અને ચોક્કસ, સ્થાયી વ્યક્તિગત તેમજ સામુદાયિક નિષ્ઠા, દૃઢતા વગેરે ગુણો આવે છે.

આવા કામમાંથી ખરેખરી ચીજો પેદા થાય તેને લીધે આ બધા ગુણો ખીસે છે; ને આ કામ અવિરત ચાલવાને લીધે એ ગુણોમાં સતત સિંચન થઈ તે બલવત્તર બનતા જાય છે. આ રીતે બનાવેલી ચીજોનો વાપર વધારે ને વધારે બહોળા પ્રમાણમાં થતો

નજરે પડે એટલે આ ગુણોના વિકાસમાં વેગ, ઝમક, ઉત્સાહ, અને સામર્થ્યનો ઉમેરો થાય છે.

આ પ્રવૃત્તિમાંથી આ જાતનો સંતોષ ને આનંદ મળવાથી, તે પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનારાઓનાં મનમાં પોતાની હિક્ષ્યાલને માટે, ખીજાઓની સાથે રહીને, કષ્ટો વહોરવાની ને સહન કરવાની તૈયારી ને તત્પરતા આવે છે. સાથે મળીને એવાં કષ્ટો ઉકાવવાથી માણસોની ઐક્યભાવના ને સમૂહનિષ્ઠામાં નવો વધારો થાય છે.

સુવ્યવસ્થા ને સહકારની ભાવના

સામુદાયિક કાર્યના અનુભવથી, તથા તે કાર્યને પરિણામે બનેલી વસ્તુઓનું અને ખીલેલા ગુણોનું નિરીક્ષણ કરવાથી, માણસને એક સમાન ઉદ્દેશને માટે સુવ્યવસ્થા ને સહકારપૂર્વક કામ કરવાની જરૂર ને તેમાંથી નીપજતા લાભ સમજાય છે. એવા ઉદ્દેશની સિદ્ધિને સારુ ને આવી ઢબે કામ કરવાથી, પરસ્પર અવલંબન અને વિશ્વાસની વૃત્તિ બહુ પ્રબળપણે કેળવાય છે. ‘હું કંઈકે ઉપયોગી કામ કરું છું, અને એક સક્રિય, સજાગ ને સાર્થક એવી સમાજવ્યવસ્થાનો એક અંશ છું,’ એવું જે જ્ઞાન માણસમાં પેદા થાય છે તેમાંથી તેને એક અવનવી તૃપ્તિ, ને જાડો આનંદ મળે છે. સુવ્યવસ્થા, સુઘડતા, જ્ઞાનપૂર્વક કેળવેલા સ્નેહસંબંધો, ‘હું કોઈનો છું’ ને મારી જરૂર કોઈને પડે છે’ એ જાતનું જ્ઞાન — માણસને જીવનમાં જે વસ્તુઓની વધારેમાં વધારે જાંખના ને જૂખ હોય છે તેમાંની કેટલીક ઉપર ગણાવી તે છે. ઘણા માણસોને સોલજરોના કે નાવિકોના કે આગગાડી ચલાવનારાઓના જીવનનું આટલું બધું આકર્ષણ ને આટલો બધો મોહ હોય છે એનું એક અગત્યનું કારણ આ છે, એમાં શંકા નથી. સુવ્યવસ્થાની ભાવના એ સમાજમાં પ્રવર્તતાં મુખ્ય ને પાયાનાં બળોમાંનું એક છે. એટલે માણસોમાં સુવ્યવસ્થાની ભાવના ને શક્તિ આવે, અને મોટી સંસ્થાના સભ્ય તરીકે હાથકામ કરીને ઉપયોગી

અર્ધ પડવાની આવડત આવે, તો તેથી દેશની સ્વરાજની હિલચાલને ધણો જ લાભ થાય.

સમાજની રક્ષા

હાથે ખનાવેલી ચીજોનાં ઉત્પાદન અને ઉપયોગથી સમાજ પર ધણી ઊંડી અસર થવા પામે છે. ખેડૂતો, શહેરી ખેડારો, અને મધ્યમ વર્ગના લોકોના જીવન ઉપર હાથકામની જે ઊંડી અસર થાય છે તે આવા ઉત્પાદનમાં ભાગ લેનારાઓ પોતાની નજરે જોઈ શકશે, ને જોઈને તેમની ખાતરી થશે કે આ અસરની વાત સાચી છે. એક અસર તો એ થશે કે તવંગર અને ગરીબ વચ્ચેનાં, ખેડાર અને કામવાળા વચ્ચેનાં, જુદી જુદી કામો વચ્ચેનાં, શહેરી અને ગામડિયા વચ્ચેનાં, તથા જીવજીવી અને આમવર્ગ વચ્ચેનાં સામાજિક ને રાજકીય અંતરો પુરાશે. હાથકામ કરનારાઓ સમજવા લાગશે કે તેઓ માલમતાના ઉત્પાદકો છે, અને પોતે સુવ્યવસ્થાના સર્જક તરીકે ભાંગેલી સમાજવ્યવસ્થાને નવેસર ધડનાર વિશ્વકર્માઓ છે—ખુદ પોતાના આગામી રાજ્યના રક્ષકો ને નિર્માતાઓ છે. જેમ વરસાદનાં ફેરાં ભેગાં થતાં થતાં નદી અને છે અથવા, મનુષ્યના વહેવારનું દષ્ટાંત લઈએ તો, જેમ એકએક માણસે આપેલી કરની નાની નાની રકમ ભેગી કરતાં કરતાં સરકારની તિજોરીઓમાં કરોડો રૂપિયાની રકમ થાય છે, તે જ પ્રમાણે હાથકામમાં પણ ધણા નાના નાના પ્રયત્નો ને નાની નાની ચીજો ભેગી થતાં તેની સામટી અસર જગતદસ્ત થવા પામે છે.

કાર્યશક્તિ

આવી પ્રવૃત્તિઓથી ને આવી સિદ્ધિઓથી વ્યક્તિમાં તેમજ સમાજમાં કાર્યશક્તિનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે એ હવે આપણને દેખાવા માંડે છે. માણસમાં કાર્યશક્તિ અચૂક પેદા કરનારી એક વસ્તુ તે આશા છે. તેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિ, સંખ્યાબળથી જન્મતો

ઉત્સાહ, અને ખીજાઓ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ — જેનું ઉચ્ચતમ રૂપ તે પ્રેમ છે — લાગે છે. વળી સુવ્યવસ્થા, સંપ અને સુધડતાની ઉપયોગિતા સમજાય, ને પોતે તેમાં સ્વેચ્છાએ ભાગ લઈને તેના વિકાસમાં ફાળો આપે છે એવું જ્ઞાન થાય, તેનાથી પણ માણસની કાર્યશક્તિ વધે છે. હાથકામના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનારને આ બધી ચીજોનો લાભ મળે છે. એટલે તેની કાર્યશક્તિનો ઝરો ફૂટી નીકળે છે ને તેનો પ્રવાહ અવિરત ચાલે છે. તે જ પ્રમાણે એ કામમાં ભાગ લેનારાઓના સમૂહની સંયુક્ત કાર્યશક્તિ પણ વધે છે. દરેક માણસમાં પોતાના મહત્ત્વ વિષે ને પોતાની ઉપયોગિતા વિષે જ્ઞાન પેદા થાય, ને સમાજ સાથે તેનો જે સંબંધ છે તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તો તેથી એ માણસને ઘણું સુખસંતોષ થાય છે, અને જનસમુદાયમાં પ્રચંડ કાર્યશક્તિ પેદા થાય છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રની હમણાં હમણાંની શોધોનો પરથી એમ જણાયું છે કે સાદામાં સાદાથી માંડીને જટિલમાં જટિલ લગીના, એક જીવાણુ-વાળા દેહોથી માંડીને મનુષ્ય લગીના, જીવનના સર્વ પ્રકારોમાં વ્યક્તિના કરતાં સમૂહની સહનશક્તિ ને સચોટ અસર પાડવાની શક્તિ તેના સંખ્યાબળ કરતાં પ્રમાણમાં ઘણી વધારે હોય છે. દાખલા તરીકે, એક જંતુની પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ટકવાની શક્તિના મુકાબલામાં, તે જ જાતનાં ત્રીસ જંતુની શક્તિ ત્રીસગણી નહીં પણ અસોગણી માણૂંમ પડી હતી.

તે જ પ્રમાણે, હાથબનાવટની ચીજોના ઘણા બનાવનારા ને વાપરનારાઓની સામુદાયિક શક્તિ એક કે બે એકલવાયા બનાવનાર કે વાપરનારની શક્તિના કરતાં ઘણી જ વધારે હોય છે. એમાં માણસોની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ સામુદાયિક વેગ અને શક્તિ લગભગ ભૂમિતિ પ્રમાણથી વધે છે. એટલે કે માણસની સંખ્યા $૨ + ૨ + ૨ + ૨ = ૮$ એ રીતે યોગણી વધે, ત્યારે વેગ અને શક્તિનું પ્રમાણ $૨ \times ૨ \times ૨ \times ૨ = ૧૬$ એ રીતે વધીને આઠગણું બને છે.

હિંમત

પાછળ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સમુદાયમાં રહીને એક જ પ્રકારનું કામ કરવાથી તે કામ કરનાર સહુ માણસમાં હિંમત આવે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચ આ કથન હાસ્યજનક લાગે. આવી શાંત, નીરસ પ્રવૃત્તિમાંથી હિંમત કેવી રીતે પેદા થાય ?

હિંમત એ એક અખંડ ને અવિભાજ્ય ગુણ નથી. તેમાં અનેક ધાગા હોય છે. તે સચેતન વસ્તુ હોઈ અનેક વસ્તુઓના મિશ્રણમાંથી પેદા થાય છે. હિંમત કેળવવા માટે એક આવશ્યક વસ્તુ એ છે કે પોતા અહારની કોઈક વસ્તુમાં એકાગ્ર મનથી પરોવાઈ જવું જોઈએ. બિલાડી તેનાં ખચ્ચાં જોડે એકતાન થઈ જાય છે એ આ પ્રકારનો એક દાખલો છે. તેનાં ખચ્ચાંનો ખચાવ કરતાં તે પોતાનાથી અનેકગણા મોટા કૂતરા પર હુમલો કરીને તેને હાંકી કાઢશે. ખચ્ચાં પરના પ્રેમને લીધે તે પોતાની જાતને ને પોતા પરના જોખમને સાવ ભૂલી જાય છે. હાથકામમાં એવી મોહકતા ને ઉત્તેજના રહેલી છે જેને લીધે ઉપાડેલા કામમાં એકાગ્રપણે પરોવાઈ જવાની શક્તિ ખીલવવામાં મદદ થાય છે.

હિંમતને માટે ખીજ આવશ્યક વસ્તુ તે ખીજનો જોડે ઐક્યની બાવના — ખીજનો આપણી સાથે છે, અને સામુદાયિક પ્રયાસમાં મદદ આપે છે એવું જ્ઞાન — છે. સાથીઓની સંખ્યા જેટલી વધારે તેટલી — ખીજ બધી વસ્તુઓનું પ્રમાણ એકસરખું કાયમ હોય તો — હિંમત વધારે. હાથકામ કરનારાઓનો મોટો સંઘ રચાય કે તરત જ તેમાં જોડાનાર માણસના હૈયામાં બારે ધારણ અને ઉત્સાહ આવે છે. રાષ્ટ્રની લોકસંખ્યાનો મોટો ભાગ જો ખરા દિલથી હાથકામ કરતો થઈ જાય તો તેમાંથી કેટલું બધું ઐક્ય પેદા થવા પામે !

હિંમતને માટે ત્રીજી આવશ્યક વસ્તુ તે કાર્યશક્તિ છે. હાથ-

કામના કાર્યક્રમમાં રોકાવાથી નૈતિક ને શારીરિક બળમાં જે વધારો થાય છે તેને લીધે હાથકામ કરનારની હિંમત પણ એટલી વધે છે.

મન અને આત્માની આંતરિક શક્તિઓની એકાગ્રતાને લીધે માણસમાં ચેતન, સ્વસ્થતા અને આશા આવે છે, ને તે બધાને લીધે તેની હિંમતમાં ઉમેરો થાય છે. આ બધી વસ્તુઓ પણ હાથકામમાંથી મળી રહે છે.

કેટલાક સંનિગોમાં, મારામાં સહનશક્તિ છે એવું ભાન પણ માણસને હિંમત રાખવા ને વધારવામાં મદદ કરે છે. તેથી હાથકામ જેવી ક્રિયા, જેને લીધે ધીરજ ફળવાય છે ને એકનું એક કામ ફરી-ફરીને કરવાથી થતો સામટો લાભ સમગ્રય છે, તે હિંમત અને નિર્ભયતામાં વધારો કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનાં બહારનાં બળને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ મારામાં છે, એવું ભાન હિંમત વધારવામાં સહાયકર્તા છે. દાખલા તરીકે રોગચાળાને વખતે ડાક્ટરના મનમાં હિંમત રહે છે. હાથકામ એ એક પ્રકારની કુશળતા છે, ને તેને લીધે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રને માથેથી આર્થિક સંકટનો ભય ટળી જાય છે. એવું કામ જો બહુ બહોળા પાયા પર થતું હોય, તો તેને પ્રતાપે રાષ્ટ્રને માથેથી બેકારી, ગરીબાઈ, કુસંપ, બેપરવાઈ ને નિરાશા જેવાં સામાજિક ને રાજકીય જોખમો પણ ઓછાં થવાનો સંભવ રહે.

હાથકામ કરવાથી ને તે વડે બનેલી ચીજો વાપરવાથી રહેણીમાં સાદાઈ આવે છે; અને તેટલે અંશે માણસની જરૂરિયાતોમાં ઘટાડો થાય છે, ને એ રીતે માણસના મનમાંથી આર્થિક સંકટનો ભય ઓછો થાય છે. આજના જમાનામાં આપણા ધણાખરા ભય આર્થિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ રાખે છે. તેથી જે વસ્તુથી આપણા આર્થિક નુકસાનનો સંભવ ઓછો થાય અને આપણું આર્થિક સ્વાવલંબન વધે તે વસ્તુ આપણી હિંમતમાં વધારો કરશે એવી ગણતરી રાખી શકાય.

વળી, હાથકામ કરવાથી ને તેની ચીજો વાપરવાથી આપણાં

વિચાર, કર્મ અને વાસનાની એકરૂપતા જોટલી વધે છે તેટલે અંશે આપણા અંતરમાં ચાલતા સંઘર્ષો ઓછા થાય છે, આપણા મનનું સમત્વ વધે છે, ને આપણી હિંમતમાં વધારો થાય છે. આ વસ્તુ શારીરિક કરતાં પણ નૈતિક હિંમતને વિષે વધારે સાચી છે. અને આગેવાનોને નૈતિક હિંમતની ખાસ જરૂર પડે છે, તેથી આગેવાનોને હાથકામની ઉપયોગિતા ભાર દઈને સમજાવવાની છે.

એકાગ્ર મનથી કામ કરવાનો રસ હિંમત વધારે છે; ને તેવી જ શક્તિ પ્રેમમાં પણ છે. પ્રેમમાત્ર હિંમત આપે છે. વસ્તુતઃ ભયથી સાવ વિરોધી વસ્તુ તે હિંમત નથી પણ પ્રેમ છે. હિંમત, મોટે ભાગે, પ્રતિદ્વંદ્વીઓની વચ્ચે લિખતા કબૂલ રાખે છે; અને હુમલો કરનાર જે નૈતિક ભૂમિકા પર હોય તે જ ભૂમિકાએ કે લગભગ ત્યાં સુધી પહોંચીને તેના હુમલાનો સામનો કરે છે. પણ પ્રેમ તો ઊડીને વિયોગ અને સંઘર્ષની ભૂમિકાથી પાર જાય છે, અને એ પક્ષોનું ઐક્ય ભાર દઈને જાહેર કરે છે. જે કોઈ વસ્તુ પ્રેમમાં — અથવા તેના, વધારે વ્યાપક રૂપવાળા, ભાઈ સહભાવમાં — વધારો કરે છે તે હિંમતને પણ વધારે છે.

સહભાવનો વધારો એ એક રીતે આર્થિક સંપત્તિના વધારા જેવો છે. જે રાષ્ટ્રે ખીજાં રાષ્ટ્રોની સાથે પરસ્પર સહભાવનો — હેતુપ્રીતનો — વિશાળ ભંડાર જમાવ્યો છે તે રાષ્ટ્રને કેટલાંક સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય જોખમો ખેડવાં પોસાય છે. પણ આ વિષયનું દારિદ્ર્ય ભોગવતા રાષ્ટ્રને તે જોખમો ખેડવાનું પોસાતું નથી. પહેલા પ્રકારના સંધન રાષ્ટ્રને નૈતિક જ નહીં પણ રાજકીય ને આર્થિક બાબતોમાં પણ ઉદારતા રાખવી પોસાય છે.

શાંતિ અને સમત્વ

હિંમત પેદા કરનાર ખીજી વસ્તુ તે ધીરજ છે. એ ધીરજનો ગુણ હાથકામથી કેળવાય છે. એ કામ કરનારા સહુ એ વાત કબૂલ

રાખે છે. શાંતિ અને નીતિબળ પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલેક અંશે લાગણીઓ અને વિચારોને મનોબળ વડે સુબ્યવસ્થિત કરવાં પડે છે, અને સર્વ વૃત્તિઓ વચ્ચે એકરાગ પેદા કરવો પડે છે. વૃત્તિઓમાં એકરાગ પેદા કરવાનું એ કામ સત્યાગ્રહીની તાલીમના બીજા એક અંગે સંભાળી લીધેલું છે. પણ શાંતિ ને નીતિબળ પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલેક અંશે કાર્યશક્તિ ભેગી કરી તેને સંતોષકારક દિશામાં વાળવાનું અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું પણ આવશ્યક હોય છે.

દરેક માણસ શક્તિનું એક એક કેન્દ્ર છે. એ શક્તિ વિવિધ રૂપે પ્રગટ થાય છે : શારીરિક, ભાવનાત્મક, બૌદ્ધિક, નૈતિક, ને આધ્યાત્મિક. આપણને દરેક જણને નાનામાંથી મોટા થતાં થતાં ધણી નિષ્ફળતાઓ મળી છે ને અનેક અપમાનો વેઠવાં પડ્યાં છે. એવા અનુભવોનો અર્થ એ છે કે એ ધમ્મજા, આશા, યોજના કે અધૂરા કામની પાછળ આપણી જે કાર્યશક્તિ જોર કરતી હતી તે એકાએક કુંડિત થઈ ગઈ. એ અવરોધને લીધે આપણા મનમાં રોષ પેદા થયો. અવરોધ ચાલુ રહેવાને લીધે કડવાશ પેદા થઈ. કેટલીકવાર એ રોષમાં રહેલી કાર્યશક્તિએ બીજો કોઈક પણ સાધારણુ રસ્તો લીધો, ને એ વાટે પોતાનું જોર કાઢ્યું. છતાં એ કાર્યશક્તિનો ઘણો ભાગ હજી આપણા અંતરમાં ધડિયાળની કમાનની પેઠે ગૂંચળું વળીને બેઠેલો છે. આપણને બચપણમાં, તેમજ પ્રૌઢ વયે પણ, જે નિષ્ફળતાઓ મળી, જે અપમાનો વેઠવાં પડ્યાં, તે ઘણાંખરાંના પ્રસંગો તો આપણે ભૂલી ગયા છીએ. પણ હજી ઘણી કાર્યશક્તિ આપણાં અંતરમાં દબાયેલી પડી રહી છે. એકાદ નજીવા પ્રસંગથી કદાચ તમંચાનો ઘોડો ખેંચાઈ જાય, અને જે રોષ મનમાં જામેલો પડ્યો છે તે બડાકો કરીને બહાર નીકળી આવે.

લોકોનાં મનમાં આવા જે સંચિત રોષ હોય છે તેની કાર્ય-શક્તિને નીકળી જવા માટે વિશાળ દરવાજા શસ્ત્રયુદ્ધમાં મળી રહે છે.

દયાઈને પડી રહેવાથી ધૂંધવાતી કાર્યશક્તિ નીકળી જાય એટલે મનને ઊંડો સંતોષ થાય છે. ઘણા માણસોને શસ્ત્રયુદ્ધમાંથી આટલો બધો સંતોષ કેમ મળે છે તે આ ઉપરથી કેટલેક અંશે સમજાય છે. ઘણાં રમખાણોનું કારણ પણ આમાંથી સમજાય છે. અને લાંબા વખતથી અપમાન ને તિરસ્કાર વેઠતી પ્રજા, અથવા અતિ કડક ને જીલમી સામાજિક નિયમન તળે રહેતી પ્રજા, યુદ્ધને વખતે જે ધાતકી-પણું કરે છે તેનો પણ ખુલાસો આમાંથી મળી રહે છે.

આપણા આંતરિક શક્તિના ખજાનાનો સતત, સામાજિક કાર્ય દ્વારા, ઉપયોગ કરવાના રચનાત્મક માર્ગો આપણે જેટલા ખોળીશું તેટલે અંશે આપણે ક્રોધની આગ લભૂકી ઊઠવાના સંભવને રોકીશું. કોઈ પણ નવી નિષ્ફળતાથી કે નવા અપમાનથી ઊપજતા નવા રોષને પહોંચી વળવા જેટલો સંયમ સામાન્યપણે આપણામાં હોય છે. ઘણા લાંબા વખત પરના રોષોની અજ્ઞાત ને દયાવી રાખેલી કાર્યશક્તિનો જે વિશાળ ખજાનો છે તેને અંકુશમાં રાખવામાં જ ખરી મુસીબત નડે છે, ને તેજ આપણને ખેડામ બનાવી મૂકે છે. ડહાપણવાળી તાલીમ તો એ કાર્યશક્તિને વહી જવા દેવાના સર્જનાત્મક માર્ગો જ શોધશે. તેમ કરીને તે પોતાના અનુયાયીઓને વધારે સમત્વ ને શાંતિ ફેળવવાની શક્તિ આપશે. આ હાથકામ, અને તેની આ યોજના, અને મૂળ સામાજિક, આર્થિક ને રાષ્ટ્રીય નિષ્ફળતાઓનાં ઘણાં કારણો, એ બેનાં સ્વરૂપ મળતાં આવે છે. વળી મનુષ્યના વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ જોતાં મન અને હાથની વચ્ચે, તથા લાગણી અને શારીરિક કાર્યની વચ્ચે જે ગાઢ સંબંધ છે તેને લીધે, હસ્તવ્યવસાય વડે લાગણીઓ ને ભાવનાઓને ઉચ્ચતર શ્રેણીએ પૂરેપૂરી ચડાવી શકાય છે, ને તે વાટે ઘણું કામ સાધી શકાય છે.

સત્યાગ્રહીઓમાં ક્રોધ એ સોલ્જરોમાં નામદાઈના જેવો છે. ક્રોધ ને તેમાંથી નીપજનારી હિંસા એ અહિંસક નિયમપાલનની.

મર્યાદાનો ભંગ છે. તે જ પ્રમાણે ભય અને તેને લીધે કરેલું પક્ષાયન એ લશ્કરી નિયમપાલનની મર્યાદાનો ભંગ છે. તેથી, જે કોઈ વસ્તુ કોઈ ઊપજતો અટકાવે તે અહિંસક લડતમાં સફળતાનો સંભવ વધારે છે.

૧૯૧૪-૧૮ ના વિશ્વયુદ્ધ પછી યુદ્ધમાંથી છૂટી આવેલા ધણા અંગ્રેજ સોલ્જરો એકાર પડ્યા હતા, ને તેમનાં મનમાં સરકાર સામે તેમજ આખા આધુનિક સુધારા સામે કડવાશ આવી ગઈ હતી. કડવી લાગણી ધરાવતા માણસોમાંથી કેટલાકે આખરે નાના નાના જમીનના ટુકડા મેળવ્યા, ને ત્યાં આજીવિકા માટે પાક ઉગાડવાની ને દોરડાંખર રાખવાની યોજના કરી. ખુલ્લી હવામાં ખોદવાનો શારીરિક શ્રમ કરવાથી, પોતાની માલિકીનું કંઈક પેદા કરવાથી, ને કંઈ નહીં તો અમુક અંશે પણ સ્વાવગ્નન સાધવાથી, તેમની કડવાશ ને રીસ ધીરેધીરે ધસાઈ ગઈ; અને તેમના ઉશ્કેરાઈ ગયેલા જ્ઞાનનંતુ શાંત પડ્યા; તેમનાં મનમાં પોતાનું અપમાન થયાની જે લાગણી હતી તે દૂર થઈ; તેમનું સ્વમાન પાછું જાગૃત થયું; પોતે કંઈક હલકા દરજ્જાના છે એવી જે ગાંઠ તેમનાં મનમાં વણી ગઈ હતી તે છૂટી ગઈ; અને તેઓ ફરી પાછા સુખી થયા. જે યહૂદીઓ જુલમથી નાસી છૂટીને પાલેસ્ટાઈનમાં જઈ વસ્યા છે ને જમીન પર ખેતીવાડીનું કામ કરે છે તેમને વિશે પણ એવું જ ખન્યું છે.

એ વસ્તુ સર્વ પ્રકારના સર્જનાત્મક હસ્તવ્યવસાયને વિશે સાચી છે. અગાઉ સમજાવ્યું તેમ, હાથકામની અને સાદાં ઓખરોના ઉપયોગની માણસનાં ચારિત્ર અને કાર્યશક્તિ પર સૂક્ષ્મ ને પ્રબળ અસર થાય છે. આ કારણોસર, હાથકામના કાર્યક્રમમાં પૂરા જોશથી ઝંપલાવવામાં આવે તો, તેથી હિંમત, શાંતિ ને સમત્વ વધારવામાં ધણી મદદ થાય, અને સ્વતંત્રતા કે સુધારાની લડતમાં સંપૂર્ણ અહિંસા જળવાવાનો સંભવ વધે.

હથિયારોની અવેજીમાં વપરાતા નૈતિક ઉપાયો યોજવાની આવડત

લશ્કરી તાલીમ, ખરેખરી લડાઈ ચાલતી હોય એવી પરિસ્થિતિ કૃત્રિમ રીતે પણ લગભગ સંપૂર્ણપણે પેદા કરીને, એવી સ્થિતિમાં હથિયારો વાપરતાં શીખવે છે ને તે વાપરવાની ટેવ પાડે છે. હાથ-કામવાળી તાલીમમાં પણ કેટલેક અંશે આવું અને છે. એ હિંસક પક્ષો વચ્ચેની લડતમાં, તેમજ અહિંસક પક્ષની હિંસક પક્ષ સામેની લડતમાં પણ, અંતિમ ધારણા તો એ જ હોય છે કે પ્રતિપક્ષીનાં સંકલ્પો, આશાઓ અને સારાસારની કલ્પનાઓમાં એવો ફેરફાર કરાવવો કે જેથી જે શાંતિ અગાઉ હતી તેના કરતાં સારી ને વધારે સ્થાયી શાંતિ સ્થપાવા પામે. અહિંસક પક્ષે ઐક્ય અને સંપ, દૃઢ સંકલ્પબળ, હિંમત, સહનશક્તિ ને મનોબળના ગુણો એવી સરસ રીતે બતાવવા જોઈએ કે એ ગુણો ધરાવવા માટે પ્રતિપક્ષી તેના પ્રત્યે આદર રાખતો થાય. અહિંસક પક્ષે પ્રતિપક્ષીનાં વિશ્વાસ અને પ્રેમ પણ સંપાદન કરવાં જોઈએ. પોતાની સૂચવેલી યોજનાઓ વહેવારમાં મૂકી શકાય એવી છે, અને એનો અમલ કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિઓમાં તે અમલ કરવા માટે આવશ્યક કુશળતા ને સામર્થ્ય છે, એવી પ્રતિપક્ષીના મનની ખાતરી તેણે કરાવવી જોઈએ. પોતે સૂચવેલી યોજનાઓ રાજકીય અને નૈતિક ક્ષેત્રમાં, તેમજ ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ, સ્થાયી, પાકા પાયાવાળી, અને વહેવારુ નીવડે એવી છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ દ્વારા બતાવવું જોઈએ. હાથકામનો કાર્યક્રમ કોઈ એક સમૂહ દ્વારા કે સમગ્ર રાષ્ટ્ર દ્વારા સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યો હોય, તો આ ગુણોમાંથી બધાનું નહીં તો કેટલાકનું તો સચોટ પ્રદર્શન થાય જ.

એટલે, શસ્ત્રાસ્ત્રોની અવેજીમાં સત્યાગ્રહીની પાસે જે ઉપાયો છે તેમાંના કેટલાકનો ઉપયોગ કરવાનાં શિક્ષણ અને અભ્યાસ આ રીતે હાથકામના કાર્યક્રમમાંથી મળી રહે છે.

હાથકામની તાલીમ અને લશ્કરની તાલીમ વચ્ચે ખીણું પણ એક સામ્ય છે. લશ્કરમાં દરેક પ્રકારના દળને, પોતપોતાનાં હથિયાર કે સાધનસામગ્રી અનુસાર, ખાસ પોતાની એવી જુદી જુદી જાતની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. પાયદળ, તોપદળ, અને હવાઈ દળની પ્રવૃત્તિઓ એકબીજાથી ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. દરેકને પોતપોતાની સ્વતંત્ર ક્વાયત હોય; છતાં તે ઘણાંખરાં પોતાની વ્યૂહરચના કરીને ભેગી ક્વાયત કરે છે.

તે જ પ્રમાણે અહિંસક સત્યાગ્રહીઓની શારીરિક તાલીમની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ કેટલાક, પીએર સેરેસોલની આંતરરાષ્ટ્રીય સેવા સેનાના સભ્યોની પેઠે, પાવડા કાદાળી લઈને કામ કરે. ખીજ સફાઈ-કામ કરે, મલેરિયા અટકાવવાનું કામ કરે, વગેરે. પણ સહુ એક ચીજ તો સર્વસામાન્ય કરી શકે, ને અને તો તેમણે કરવી જોઈએ. કાઈ એક બાબતમાં તો અહિંસક તાલીમ અને તેમાંથી નીપજનારી ઐક્યભાવના સોલ્જરોના કરતાં પણ વધારે વ્યાપક અને સંપૂર્ણ હોય એ આવશ્યક છે. જગતમાં સંગઠિત હિંસાને નિર્મૂળ કરવા માટેની લડત તે અત્યાર લગી માનવજાતિએ ઉપાડેલી સર્વ લડતોમાં સૌથી પ્રચંડ હશે. તેથી તેને માટેની તાલીમમાં પણ અસાધારણ સંપૂર્ણતા હોવી જોઈએ.

સત્યાગ્રહને માટે આવશ્યક ખીજ ગુણો

સત્યાગ્રહીને સફળ થવા માટે સોલ્જરોના જેવા ઉપર ગણાવ્યા એટલા જ ગુણો જોઈએ એવું નથી. અહિંસક લડતને માટે તેમનામાં ખાસ વધારાના ગુણ પણ જોઈએ. તેમનામાં સહિષ્ણુતા, ધીરજ, નમ્રતા, સત્યનિષ્ઠા, લોકો પ્રત્યે પ્રેમ, અને મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી સારપ વિષે વિશ્વાસ પણ જોઈએ. છેલ્લે, તેમનામાં અહિંસાની શક્તિ વિષે સમજ અને દૃઢ આસ્થા જોઈએ.

ધીરજ અને નમ્રતા

નમ્રતા હાથકામ વડે ફળવી શકાય. સાચા કારીગરની પોતાના કામ પ્રત્યેની નિઃસ્વાર્થ નિષ્ઠા એ નમ્રતાનો એક મહત્ત્વનો પ્રકાર છે, અને તેનો એપ લાગીને નમ્રતાના ખીજ પ્રકારો ખીલે છે. કાંઈ પણ હાથકામ કરનારનું વૈયક્તિક ઉત્પાદન ખીજના કરતાં જથ્થામાં વધારે હોય તો જૂજજૂજ વધારે હોવાનું; તેથી એ બધા પ્રમાણમાં સમાન કક્ષાએ રહે છે. પોતાની આવડત ને કારીગરી વિષે એટલો બધો ગર્વ પેદા થવાનો સંભવ નથી રહેતો કે જે ગર્વને અંકુશમાં ન રાખી શકાય. એ કામ કરનાર માણસને નૈતિક દષ્ટિએ વિચાર કરવાની ટેવ પણ પડે છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનને મુકાબલે એક વ્યક્તિનું ઉત્પાદન એટલું ઓછું હોય છે કે એનો વિચાર કરતાં તે વ્યક્તિ નમ્ર બને છે. યંત્ર ચલાવનાર એક માણસનું ઉત્પાદન ખીજ યંત્ર ચલાવનારના ઉત્પાદન કરતાં ઘણું વધારે નથી હોતું, અને સમગ્ર રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં તો ઘણું ઓછું હોય છે, એ વાત ખરી છે; પણ એને લીધે, હાથકામના ઉત્પાદનની આવી અસર વિષે જે વાત ઉપર કહી તે ખોટી ઠરતી નથી. આ ચર્ચામાં પાછળ હું બતાવી ચૂક્યો છું કે આજના જમાનાના મિલમજૂરો ભારે અહિંસા બતાવવાની શક્તિ ધરાવે છે, ને તેમણે ઘણું પ્રસંગે બતાવી પણ છે. તેમણે નમ્રતા પણ બતાવી જ છે.

યંત્રો અને યંત્રો વડે ચાલતા હુન્નરઉદ્યોગ એ બે વસ્તુઓને વિષે આજના જમાનાનો માણસ ભારેમાં ભારે અભિમાન લઈ શકે એમ છે. એમાં હું વિજ્ઞાનને નથી ગણાવતો, કેમકે બહુ ઊંચી ફળવણી ને તાલીમ પામેલા લોકોનો નાનો સમૂહ જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સમજે છે ને તેને અમલમાં ઉતારે છે. આપણે બાકીના માત્ર એનાં પરિણામો ખરાં તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ. પણ યંત્રો અને યંત્રો વડે ચાલતા હુન્નરઉદ્યોગ એ એનો ઉપયોગ તો આપણે બધા કરીએ છીએ ને

તેની ક્રિયાઓ વિષે ઠીકઠીક સમજ ધરાવીએ છીએ. પોતાની સિદ્ધિ વિષે ગર્વ ન ધરાવનાર માણસ બહુ જ ઓછા નીકળશે. ધણે ભાગે એને લીધે જ ગોરા લોકો પોતાને ખીજી પ્રજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનતા થયા છે. ખીજી જે પ્રજાઓ યંત્રોનો ઉપયોગ જાણે છે ને તે વડે ઉદ્યોગહુન્નર ચલાવે છે તેમને પણ ગર્વ આવી જાય છે. જો યંત્રો એ આપણા ભારેમાં ભારે ગર્વનું મૂળ હોય, તો નાના નાના પ્રદેશોમાં એક કે એ ઉદ્યોગમાં યંત્રને બદલે જાણીબૂજને હાથકામને સ્થાન આપવાથી સંપૂર્ણ નહીં તોપણ સાચી નમ્રતા પેદા થવામાં મદદ થયા વિના નહીં રહે. એ ઉદ્યોગોમાં હાથમહેનતથી કામ લેવામાં આવશે તે રોષને કારણે કે વિશુદ્ધિ ને વૈરાગ્યની ભાવનાથી પ્રેરાઈને પણ નહીં; તેનું કારણ એટલું જ હશે કે આપણે યંત્રોની અને આપણી પોતાની બંનેની શક્તિ ને મર્યાદા વધારે સારી રીતે સમજતા થયા છીએ.

સત્યનિષ્ઠા

જે કાચા માલમાંથી ચીજો તૈયાર કરી શકાય છે તે માલ પર ઓખરો વડે કામ કરવાથી તેવું કામ કરનારમાં ચોકસાઈ, ખરી હકીકત વિષે કાળજી, સ્પષ્ટવક્તાપણું, પ્રામાણિકતા ને મનવચનની એકતાના ગુણો અમુક અંશે આવે જ છે. સત્યનિષ્ઠામાં આ સર્વ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. ચોકસાઈ એ સત્યનિષ્ઠાનો જ એક અંશ છે; અને હાથકારીગરીના કામથી હાથ અને આંખની ચોકસાઈ કેળવાય છે. જેમ જેમ એ કામ આગળ ચાલે, અને તેનો રાષ્ટ્રને કેટલો ઉપયોગ છે તે — કેવળ બુદ્ધિથી નહીં, પણ ઇન્દ્રિયો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ, સંકલ્પ અને લાંબા વખતના શરીરશ્રમ દ્વારા — સમજાય, તેટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્ર, તેની લડતો, ને તેનો સ્વભાવ વગેરેનાં સૂક્ષ્મ અંગોનું આકલન પણ વધારે ને વધારે થતું જશે, અને તે અંગોનો પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જશે.

મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વિશ્વાસ

આપણે જ્યારે જ્યારે બીજા લોકોની જોડે મળીને હાથકામ કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણે તેમના સદ્ગુણો જોઈ શકીએ છીએ; અને સામાન્ય રીતે આપણે તેમને વિષે આદર ધરાવતા ને મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વધારે વિશ્વાસ રાખતા થઈએ છીએ. હાથકામ કરનારાઓના વર્ગમાં મનુષ્યસ્વભાવની સારપ વિષે જાંડો અવિશ્વાસ ધરાવનાર માણસો સામાન્યપણે મળતા નથી. હાથકામની હિલચાલનાં લાભદાયક પરિણામોમાં એક એ હશે કે માનવજાતિ વિષેનો પ્રેમ વધારે જાંડો, વિશ્વાળ, સખળ અને સ્થાયી બનશે.

આ કારણોને લીધે હાથકામના કાર્યક્રમથી અહિંસાના રાષ્ટ્રીય પ્રયાસને માટે સરસમાં સરસ તાલીમ મળી રહેશે. મનુષ્યના ઉપલબ્ધ ઇતિહાસનો જે કાળ છે તેમાંના મોટા ભાગના સમયમાં મનુષ્યને ભૌતિક વસ્તુઓ પર, તથા પોતાની આસપાસનાં બધાં પર કાબૂ મેળવવાના પ્રયત્નમાં તૃપ્તિ મળેલી છે. એને જ્યારે એ તક નથી મળી ત્યારે એની સર્જનાત્મક ને સત્તાકાંક્ષી વૃત્તિઓને બહાર નીકળવાનો કંઈકે માર્ગ તો મળ્યે જ છૂટકો હતો; એટલે તેને બીજા માણસો પર પ્રભુત્વ ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું સૂઝ્યું. એની નજર જે આમ બગડી તેનાં પરિણામ વહેલાંમોડાં સૌને માટે દુઃખદાયક નીવડવાનાં. એટલે જે માણસને તેની સર્જનાત્મક ને સત્તાકાંક્ષી વૃત્તિઓને કોઈક પ્રકારના હાથકામ વાટે નિયમિત રીતે બહાર કાઢવાનું સાધન ઉપલબ્ધ હોય, તો તે માણસની વૃત્તિઓ વધારે શાંત ને સ્વસ્થ રહે, અને તેની આસપાસના માણસો સામાન્ય રીતે વધારે સુખી થાય. હાથકામ માણસની કાર્યશક્તિને કંઈકે ઉચ્ચતર ધ્યેય સાધવામાં રોકે છે; એટલું જ નહીં પણ તેને આડી અવળી ગમે તેમ વહી જવા ન દેતાં તેના પ્રવાહને યોગ્ય માર્ગે જ વાળે છે.

આવી પ્રવૃત્તિ માણસની આગળ પડીને કામ કરવાની હોંશ

અથવા સ્વયંસ્ફૂર્તિને દબાવી દેતી નથી. લશ્કરી ક્વાયતમાં એવું બને છે ખરું. તેમજ એવી પ્રવૃત્તિને પરિણામે એકદંત્ર સત્તાવાળી સંસ્થાઓ પણ રચાવા પામતી નથી. વ્યક્તિને તેમજ રાષ્ટ્રને અહિંસાને સારું તૈયાર કરવાને આ તાલીમ વિશેષપણે ઉચિત ને ઉપયોગી છે.

આવા કામના પરિણામને અહિંસાની તાલીમ કહેવાને બદલે તેને વ્યક્તિ, સમૂહ ને સમાજનું ચારિત્ર ધડવાનું સાધન કહી શકાય. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એમાં કેળવણીકારોને અને સર્વ પ્રકારના સમાજ-નેતાઓને પણ રસ પડવો જોઈએ.

તૃપ્તિઓ

નવી પ્રથાઓ ને પદ્ધતિઓનો સ્વીકાર કરવામાં જનસમુદાય સામાન્ય રીતે આનાકાની કરે છે. કાઈ પણ નવો કાર્યક્રમ જો બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકારવો હોય ને તેને લાંબો વખત વળગી રહેવું હોય, તો તેમાંથી માણસોને તાત્કાલિક અને ખરેખરી તૃપ્તિ મળવી જોઈએ, ને તે ઉપરાંત એ તૃપ્તિ ભવિષ્યમાં પણ મળતી રહેશે એવી પાકી ખાતરી મળવી જોઈએ. ધણાખરા લોકોને માટે એ તૃપ્તિ કટલેક અંશે ઇન્દ્રિયોની અને દેહની હોવી જોઈએ.

હાથકામ એ સર્વ શરતો પૂરી કરે છે. મનુષ્યની દસ ઇન્દ્રિયો-માંની છને હાથકામથી કામનો અભ્યાસ અને અનુભવ બંને મળે છે. હાથકામ કરતાં આંખ, ચામડી, કાન (ઓઝરોના તાલબદ્ધ અવાજમાં ને કામ વિષેની વાતચીતમાં), હાથસ્નાયુ, અને શરીરના સાંધા એટલા અવયવોનો ઉપયોગ થાય છે ને એ અવયવો કેળવાય છે.

સાંચાકામ કરતાં હાથકામમાં માણસની આગળ પડીને કામ કરવાની ને નવી નવી ચીજોનું સર્જન કરવાની હોંશ, સમૂહમાં રહી હળીમળીને કામ કરવાની કળા, વિવિધતાનો પ્રેમ, અને સ્વતંત્રતાની ભાવના એ સર્વ વૃત્તિઓને ખીલવા માટે વધારે અવકાશ મળે છે.

સામાન્ય રીતે એ કામ કરતાં કરતાં માણસમાં મિલનસારપણું વધે છે. હાથકામમાંથી જે સ્વમાન જન્મે છે તેનાથી માણસના મનની એક જાંડી વાસના સંતોષાય છે. તેજ પ્રમાણે તેને પોતાના ગૌરવનું પણ જ્ઞાન વધારે થાય છે. સર્વ પ્રકારના હાથકામમાં ગૌરવ કેમ રહેલું છે એ હવે આપણે વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. જેઓ આજીવિકાને સારુ હાથકામ કરે છે તેમજ જેઓ તેમાંથી આજીવિકા મેળવવા નથી માગતા તે બંને જો આ કારણો સારી રીતે સમજતા થાય, તો સમાજમાંની કેટલીક ફાટફૂટો વધારે ત્વરાથી સાંધી શકાય. ને એમ બને તો તેમાંથી ભવિષ્યમાં બીજું પણ એક મોટું સુખ મળવાની આશા રહે.

આ કામના વિશાળ અર્થો જેટલે અંશે સમજાશે તેટલે અંશે તે કામમાંથી બુદ્ધિ, લાગણી, રસવૃત્તિ ને નૈતિક ભાવના એ સર્વને તૃપ્તિ મળી રહેશે. આ અનુભવો તાત્કાલિક હોય છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી જાંડી તૃપ્તિ મળી રહે છે. તે ઉપરાંત ભવિષ્યમાં, એ કામના જુદા જુદા ભાગો પૂરા થઈ રહે, જે તૃપ્તિ ને લાભ મળશે તે જુદાં. આ લાભ અંશતઃ આર્થિક, અંશતઃ રસજ્ઞતા ને રસવૃત્તિને પોષનારો, અંશતઃ સામાજિક, ને અંતે, અંશતઃ રાજકીય હોય છે.

આ યુગમાં લોકો સહેલાઈથી સમજી શકે છે કે કેટલા નાના નાના સિક્કા ભેગા થઈને મોટી રકમ બને છે — દાખલા તરીકે સેવિંગ્સ બેંકમાં કે કરની ઉધરાણીમાં. એ જ રીતે ઘણાં નાનાં નાનાં કામોના સરવાળામાંથી પ્રચંડ માનસિક ને નૈતિક અસર થાય છે.

વધારાનો લાભ

આ પુસ્તકના આરંભમાં કેટલાક લોકોએ કરેલી એક ટીકાનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો હતો. તે ટીકા એ કે અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહ એ નીતિની એટલી બધી જાંચી કક્ષાએ વસે છે કે આમવર્ગના માણસો તેને પહોંચી શકે નહીં, ને પહોંચે તો ઝાઝો વખત ત્યાં ટકી

શકે નહીં. આ દીકાની પાછળ એ લાગણી રહેલી છે કે માનવજાતિ નીતિ ને સદાચારના વિષયમાં લાંબો વખત ખડે પગે બેઠી રહી શકે નહીં. આ દીકાના ઉત્તરરૂપે મેં અહીં લગી હાથકામની તાલીમનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું.

પણ એ વિષયમાં હજી કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહે છે. હાથકામની ઉપયોગિતા બીજી રીતે પણ છે. હાથકામ તાલબદ્ધ, ધીમું, એકધારું હોય છે; તે મન અને હૃદયને શાંત પાડે છે; તેમાં ધીરજની જરૂર પડે છે; કામ એકધારા ક્રમમાં કરવું પડે છે; અને તેમાં હોહા, શોરબકોર કે ધમધમાટ નથી હોતાં. ખુલ્લી અહિંસક લડતમાં મન અને આત્માને પ્રયાસ કરવો પડે છે ને તે પરિશ્રમનો થાક ચડે છે. જ્યારે હાથકામમાં તો એથી સાવ બેઠી સ્થિતિ હોય છે. તે ઉપયોગી ને કેટલીકવાર સુંદર વસ્તુઓ સરજાવે છે. તેથી મન અને આત્માને શાંતિ, રથૈર્ય, સ્ફૂર્તિ ને પ્રેરણા મળે છે.

સખત નૈતિક પ્રયાસ કર્યા પછી સત્યાગ્રહીએ નિવૃત્ત થઈને કંઈકે કલાત્મક ને આસાએશ આપનારી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એવી હાથકામની પ્રવૃત્તિ પહેલાં તેને આગામી શ્રમને માટે તૈયાર કરે છે; અને પાછળથી તેનું વળતર વાળે છે ને એ શ્રમનો થાક ઉતારે છે. આવું આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિ તેમજ સમૂહ બંનેને વિષે બને છે.

હાથકામની તાલીમના પ્રકાર

શરૂઆતમાં જે શરતો બતાવી તે અનેક પ્રકારના હાથકામમાં પૂરી પડે છે. એ શરતો તે આ : એ કામ વડે પેદા થયેલી ચીજ સમાજને—ખાસ કરીને ગરીબ અને બેકારને—લાભદાયક હોવી જોઈએ; અને કામ એવું હોવું જોઈએ કે ગરીબો અને બેકારો જાતે તે કરી શકે ને એ રીતે સ્વમાનપૂર્વક કમાણી કરી શકે. અમેરિકાની મિત્રમંડળ સેવા સમિતિએ પોતાનાં ઉદ્યોગમંદિરોમાં કરેલું

કામ, ગયા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ને તે પછી અંગ્રેજ ને અમેરિકન ક્વેકરોએ યુરોપમાં કરેલું, અને ત્યારપછી તાજેતરમાં સ્પેનમાં તથા યુરોપમાં ખીજે ઠેકાણે કરેલું રાહત અને પુનર્વિઠનાનું કામ, અને ખીજેર સેરેસોલની આંતરરાષ્ટ્રીય સેવા સેનાએ કરેલું સેવાકાર્ય, એ આવાં કેટલાક પ્રકારનાં કામનાં દર્શાવે છે. એ સેવાકાર્યને અંગે આવાં આવાં કામો કરવામાં આવ્યાં છે : ભૂખ્યાં અને અર્ધ-ભૂખ્યાં સ્ત્રીઓને ખવડાવવાં, ને અનાથો અને નિરાધારોને કપડાં આપવાં, ઇસ્પિતાલો, બાલમંદિરો ને કીડાંગણો ચલાવવાં; ધરો નવાં બાંધવાં, પડી ગયેલાં ફરી બાંધવાં, તથા ભાંગેલાંની મરામત કરવી; રસ્તા ને બાંધ બાંધવા, ઝાડો વાવવાં, ખેતીનાં કામ કરવાં, ફળશાક લાંબા વખત લગી સુરક્ષિત રહે એવી રીતે ડાખાં ભરવાનાં કારખાનાં ચલાવવાં; તરવાના હોજ અને રમતનાં મેદાનો બનાવવાં; રેલ અને ધરતીકંપથી થયેલાં ભાંગફોડાનું સમારકામ કરવું; જમી ગયેલા ભેજવાળી જગાઓમાંથી પાણી વહેવડાવીને કાઢી નાખવું; ફૂવા ખોદવા, અને પાણીના નળ તથા ગટરો માટે ખાઈઓ ખોદવી. આ યોજનાઓમાં કેટલીકવાર કેટલાક હાથઉઘોગોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે — દાખલા તરીકે ફર્નિચર બનાવવું, જોડા સીવવા, ટોપલા બનાવવા, ગૂંથણ, વણાટ, ધાબળા બનાવવા, શસ્ત્રોપચારમાં જરૂરી પાટાપૂટી બનાવવાં વગેરે.

ઉત્તમ હાથતાલીમ કઈ? ને શા માટે?

આ બધી ચીજો તાલીમ આપવાને માટે સારી ને ઉપયોગી છે ખરી; પણ મારી સૂચના એ છે કે સૌથી વધારે અસરકારક નીવડે એવી એકાદ ચીજ આપણે શોધી કાઢવી જોઈએ. પાછળ જે દલીલો આપી છે તે ઉપર જણાવેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પડે છે, ને તે બધીને વિષે એ સાચી છે. પણ જેમાં એ તાલીમ વિશેષ સચોટ રીતે મળે અને જે સર્વાત્ર કરી શકાય એવું કંઈક એક જ પ્રકારનું કામ શોધી શકાય, તો તે ઘણું વધારે કીમતી નીવડે.

એ પ્રવૃત્તિ સામાજિક ઐક્ય પેદા કરે એવી હોવી જોઈએ એમ જો આપણે ધૃષ્ટીએ, તો તે કંઈક એવી હોવી જોઈએ જે ગરીબ લોકો પોતાની ટૂંકી સાધનસંપત્તિ વડે પણ ચલાવી શકે, તેમજ જેનાથી સમાજના મોટામાં મોટા સમૂહની, તેમજ વધારેમાં વધારે મરજવાન સમૂહની પણ, દેખીતી જરૂરિયાતો પૂરી પડે. વળી એ જરૂરિયાત પણ એવી જોઈએ જેના વિના જીવન ચાલી ન શકે — જેવી કે અન્ન, વસ્ત્ર કે આશ્રય. એ કામ લોકો રોજરોજ ને હમેશાં તો જ કરે જો એમને અત્યારે તૃપ્તિ મળતી હોય તેમજ ભવિષ્યમાં તૃપ્તિ મળવાની આશા હોય. એ તાલીમની પ્રવૃત્તિ મોટા સમૂહમાં અસરકારક તો જ નીવડે જો એ સમૂહનાં સર્વ માણસો એમાં ભાગ લેતાં હોય.

આધુનિક યુદ્ધમાં જેટલું દુઃખ સોજરોને ભોગવવું પડે એટલું જ કદાચ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો ને બાળકોને પણ ભોગવવા વારો આવે. સત્યાગ્રહની લડતમાં સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધો સુદૃઢ શરીરવાળા જીવાનોના જેટલો જ સક્રિય ને અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓની અહિંસક પ્રતિકાર કે સત્યાગ્રહ કરવાની શક્તિ પુરુષોના કરતાં વધારે સચોટ હોય છે. તેથી અહિંસા માટેની હાથકામની તાલીમ એવી હોવી જોઈએ જેમાં સ્ત્રીઓ પણ સહેલાઈથી ભાગ લઈ શકે.

અનાજ પકવવાનું કામ તે જ માણસો કરી શકે જે ખેતીની જમીનની નજીક રહેતા હોય. અનાજની ખેતીને જો સર્વસામાન્ય તાલીમ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તો શહેરની વસ્તી — એટલે કે અડધા ઉપરાંતની પ્રજા — એ તાલીમ મેળવવામાંથી બાતલ રહી જાય. જંગલ વધારવાનું ને જમીનની જળવણીનું કામ પણ એ જ પ્રકારનું છે. વળી ધણીખરી જગ્યાએ તો અનાજની ખેતી વરસમાં ફક્ત છએક મહિના જ કરી શકાય એમ હોય છે.

આશ્રયને માટે ઘર બાંધવા માટે અનેક પ્રકારની કારીગરી ને

ધણી ખરચાળ સાધનસામગ્રીની જરૂર પડે છે ને એ કામ મોટે ભાગે સખત મહેનતનું હોય છે. એ સખતાઈને લીધે ધણી સ્ત્રીઓ ને ધણાખરા મોટી ઉમરના પુરુષો એમાંથી બાતલ થઈ જાય. વળી કારીગરી અને ખરચનો વિચાર કરીએ તો, એ તાલીમનો લાભ લઈ શકે એવાં માણસની સંખ્યામાં વળી ઘટાડો થાય. પોતાનાં ઘરખાર ને રોજનું કામકાજ છોડીને, એવું કામ જ્યાં હોય ત્યાં જવાનું ધણા-ખરા લોકોથી બની ન શકે. જેમાં કારીગરીની જરૂર મધ્યમ પ્રમાણમાં પડતી હોય એવા કામ કરતાં કારીગરીની બિલકુલ જરૂર ન પડતી હોય એવા જગડા કામમાંથી તાલીમ કદાચ ઓછી મળે. અને હાથે ચણવાનું કે ખોદવાનું ધણુંખરું કામ (અમેરિકામાં) વરસમાં ગરમીના છ મહિના જ થઈ શકે. એ વિચાર કરતાં અનાજની ખેતી અને ઇમારતનું બાંધકામ હાથકામની સાર્વાત્રિક તાલીમમાં કામ ન આવે એમ લાગે છે.

જીવનની બાકીની મુખ્ય જરૂરિયાત તે વસ્ત્ર. ૩ કે ૪ બિન મળી રહે તો કાંતવાની, પ્રમાણમાં સાદી, આવડત વડે તેમાંથી સૂતર બનાવી શકાય; અને ગૂંથણ, ભરત, વણાટ ને સીવણ વડે પહેરવા લાયક ધણું કપડાં બનાવી શકાય.

હાથકાંતણ, હાથપીંજણ, અને (ફેની બાબતમાં) હાથલોઢામણ, એ આવશ્યક ક્રિયાઓ છે, કેમકે તે ૩ કે ૪ બિનના રેસામાંથી સૂતર બનાવે છે. જે મિલનું સૂતર વાપરવામાં આવે તો ખરચ ઘણું થાય, અને હાથકામ કરનાર માણસને મિલના યંત્રને આશરે રહેવું પડે. અહિંસક લડત ખરેખરી ચાલતી હોય ત્યારે મિલવાળા ધારે તો તેને સૂતર મળતું અટકાવી શકે. પણ મોટી લડતમાં તો ધણા સત્યાગ્રહીઓ કાં તો જાતે ખેડૂત હોઈ કેટલોક કપાસ પૂરો પાડી શકે એવા હોય, અથવા બીજા ખેડૂતોને લડત પ્રત્યે એટલી સહાનુભૂતિ હોય કે તેઓ કપાસ આપે.

હાથે કાંતેલું વણેલું કાપડ એક સાર્વાત્રિક આવશ્યકતા પૂરી પાડે

છે; તેને વેચાણ કે વાપર માટે એકથી બીજી જગાએ લઈ જઈ શકાય છે; તે પોતાના કે કુટુંબના વાપર માટે રાખી શકાય કે રોકડા પૈસા લઈને વેચી પણ શકાય. સાથે કામ કરનાર એક સમૂહનું પેદા કરેલું કાપડ ભેગું પણ કરી શકાય. કાપડ એ તમામ ઉમરનાં ને તમામ ધંધા કરનારાં માણસોને કામની ચીજ છે. એમાં કામ શરૂ કરતા પહેલાં મોટા સંઘ કે સંસ્થા કાઢવાની કશી જરૂર પડતી નથી.

કાપડના ઉત્પાદન માટેનાં હાથનાં ઓગર બહુ સોંધાં, નાનાં, ને વજનમાં હલકાં હોય છે, અને તે એકથી બીજે કેકાણે સહેલાઈથી લઈ જઈ શકાય છે. એવું કામ નાનાં બચ્ચાંથી ઉપરની ઉમરનાં સ્ત્રી પુરુષ બંને કરી શકે છે. ઉત્પન્ન થયેલા કાપડનો એક યા બીજી રીતે ઉપયોગ કરવાનું શીખતાં ઝાઝો વખત લાગતો નથી. દિવસનું કામ કરી રહ્યા પછી સાંજે, અથવા દહાડે ગમે તે ઘડીએ, અને વરસમાં ગમે તે ઋતુમાં એ કામ કરી શકાય છે. એ ચોખ્ખું કામ છે. એ ફેટલેક અંશે તાલબદ્ધ હોય છે. અને એકવાર તે શીખી ગયા કે પછી મન મુખ્યત્વે બીજી બાબતોમાં રોકાયેલું હોય તોપણ એ કામ કરી શકાય છે.

એ શાંત કામ છે, ને તેથી વાચન કે ચર્ચાની સાથેસાથે પણ કરી શકાય છે, ને તેથી પડોશીઓને તેમના કામમાં વિક્ષેપ પડતો નથી. તે ઘરની અંદર અથવા બહાર કરી શકાય છે; વ્યક્તિઓ અથવા સમૂહો, નિર્ધન તેમજ સઘન, શહેરી લોકો તેમજ ખેડૂતો, કુશળ તેમજ અણધક, સુશિક્ષિત તેમજ અબણ સહુ — પથારીવશ અપંગો પણ — તે કરી શકે છે. ગૂંથણ, કાંતણ ને વણાટ તો આંધળાં પણ કરી શકે છે. એવું કામ મુસાફરી કરતાં તેમજ ઘેર બેઠે કરી શકાય છે; જે લોકો પાસે રહેવાની એક જ ઓરડી હોય તેઓ, અથવા જેઓ એક મોટા ઓરડામાં બીજા ઘણાની સાથે સ્થળિયતા હોય તેઓ પણ તે કરી શકે છે. એ કામ હળવું છે, એટલે જે

લોકો દિવસ આખો કામ કર્યા પછી થાક્યા હોય તેઓ પણ તે કરી શકે છે. અને તે બીજા ધણાખરા કામથી ભિન્ન પ્રકારનું છે, એટલે તે એક આનંદદાયક ફેરફારરૂપ થઈ પડે છે, અને તેથી તેમાંથી કામ સાથે આરામ પણ મળી રહે છે.

આ કારણસર હાથકાંતણુ ને હાથવણાટમાં અહિંસા માટેની સાર્વાત્રિક શારીરિક તાલીમની પ્રવૃત્તિ બનવાનું સામર્થ્ય બીજા કાંઈ પણ હાથકામ કરતાં વધારે છે. આ કારણો પર કાળજીપૂર્વક વિચાર કરી જોવા જોવો છે. મારો આ નિર્ણય ખોટો લાગે, અને વાચકને બીજું કંઈ વધારે સારું તાલીમનું કામ જડી જાય, તો તે ખેલાશક એ કામ કરવા માંડે.

સૂગ કાઢવાની જરૂર

કેટલીક જૂની સૂગો, જે મનમાં ધર કરીને બેઠેલી હોય છે, તે માણસોને આરંભમાં આ ઉદ્યોગમાં ભાગ લેતા અટકાવે એ સંભવિત છે. કાંતવા વગેરેની ક્રિયાઓ ધરમાં ચલાવવાનું કામ જમાનાઓ થયાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ કરતી આવી છે, તેને લીધે ધણા પુરુષો એ કરતાં શરમાય એ સંભવિત છે. પુરુષોને એવો વિચાર આવવાનો સંભવ છે કે હિંમત અને પ્રતિષ્ઠા એ મુખ્યત્વે પુરુષના ગુણો છે, અને જે કામ સ્ત્રીઓ કરતી આવી છે તે જો પોતે કરે તો પોતાની મર્દાનગીને એળ લાગે ને લોકોમાં પોતાની અપ્રતિષ્ઠા થાય. પણ હિંમત એ એકલા પુરુષનો ગુણ નથી, તેમજ તેને કાયાની મોટાઈ જોડે કશો સંબંધ નથી. સાચી પ્રતિષ્ઠા ને સાચું ગૌરવ ઓળરોમાં કે અમુક વ્યવસાયોમાં રહેલાં નથી, પણ મગજ અને હૃદયમાં રહેલાં છે. અવિચારી લોકોનાં મહેણાંની આપણે પરવા ન કરવી જોઈએ.

વળી હું માનું છું હાથબનાવટ માટે જો કે કે બીજા મિલમાં વપરાતું હોય તે જ જાતનું લેવામાં આવે, તો હાથબનાવટનું કાપડ

કિંમતમાં મિલકાપડના જેટલું જ સસ્તું ને કેટલીકવાર વધારે સસ્તું પણ પડે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યંત્રથી ઉત્પાદન થવામાં જે અચત થાય છે તે આધુનિક વેપારી વેચાણની વ્યવસ્થામાં થતા ભારે ખર્ચને લીધે ઊડી જાય છે, એટલું જ નહીં પણ આ ખર્ચનો આંકડો એ અચત કરતાં વધી જાય છે. જ્યાં હાથખનાવટનું કાપડ વધારે મોંઘું પડે ત્યાં વધારાની કિંમતનું વળતર એ ક્રિયામાંથી મળતી તાલીમમાંથી મળી રહેશે.

તાલીમની ખીજ પ્રવૃત્તિઓ

હાથકામના — ખાસ કરીને હાથકાંતણ ને હાથવણાટના — બહોળા પ્રચારમાંથી જે તાલીમ મળી શકે છે તે ઉપરાંત સત્યાગ્રહીઓની તાલીમ એથીયે આગળ વધારવાની ખીજ પણ રીતો છે. તેમણે પોતાનાં નાનાં નાનાં જૂથ રચવાં જોઈએ — માત્ર હાથકામને માટે જ નહીં, પણ અભ્યાસ, ચર્ચા, સંગીત, લોકનૃત્ય, અહિંસાનાં ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંતોની કથાઓનું વાચન, ધ્યાન, અને અનેક પ્રકારની સમાજસેવાને માટે પણ એવાં કામમાંથી ચતુર્વિધ તાલીમ મળી રહેશે: હાથકામ વડે, ભાવનાના વિકાસ વડે, વિચાર વડે, અને ધ્યાન વડે. આમાંની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિથી નૈતિક ને આધ્યાત્મિક બળ વધશે. એ બધી રીતોનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તેમાંથી મળતી તાલીમ એટલી વધારે સચોટ નીવડશે. આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને ફળદાયી બનાવવી હોય તો આપણે આપણું આખું હૃદય તેમાં પરેવવું જોઈએ, ને આપણી ચિત્તવૃત્તિ કે વાસનાઓને આડી-તેડી ન જવા દેવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે આપણી પ્રવૃત્તિ ફળદાયી બનાવવા માટે આપણે આપણા જીવનનાં સર્વ અંગોને — શરીર, હૃદય, મન અને આત્માને — કામે લગાડવાં જોઈએ; અને તેમને એકીસાથે, પરસ્પર મેળ સાધીને, કામ કરતાં બનાવવાં જોઈએ. તેથી આ ચતુર્વિધ તાલીમ કે સાધનાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ ચર્ચાનો

મોટા ભાગ એ તાલીમના શારીરિક ભાગ વિષેના વિવેચનમાં રોકાયો છે તે એટલા માટે કે આજ લગી એ ભાગ વિષે વિચાર કે આચરણ બહુ જ ઓછાં થયાં છે. હવે પછી એ શારીરિક ભાગનું મહત્ત્વ સમજાવું થાય, અને અહિંસાની તાલીમની યોજનામાં એને યથોચિત સ્થાન મળે, એ હેતુથી અહીં તેના પર વિશેષ ભાર દીધેલો છે. બીજા ત્રણ ભાગોને વિષે સવિસ્તર વિવેચન આગળ પર આપ્યું છે.

ચર્ચાનું અંગ અગત્યનું એટલા માટે છે કે અહિંસાની પદ્ધતિ સમજવી, અને તેમાં હાથકામ કેવી રીતે પોતાનો ભાગ ભજવે છે એની યથાર્થ કલ્પના મેળવવી એ જરૂરનું છે. તાલીમ લેનારા ધણા-ખરા લોકો જો અહિંસાની આખી યોજના ન સમજે તો એ તાલીમ કર્મકાંડના અનેક વિધિઓ જેવો એક નવો અર્થહીન વિધિ બની જશે. તેની ઝાઝી કિંમત નહીં રહે. ને સંભવ છે કે ઊલટો તેનો દુરુપયોગ પણ થવા પામે.

અહિંસાની તાલીમના જે કાર્યક્રમમાં હાથકામ ઉપરાંત આ બધી પ્રવૃત્તિઓ હોય તે કાર્યક્રમની ઇન્દ્રિયો પર ઘણી સારી ને ઊંડી અસર થશે. પ્રવૃત્તિઓના એવડા મોટા વિસ્તારમાં એકેએક ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ કરવાનો અવકાશ મળે છે; અને, સૌંદર્યની ભાવનાની વાત કરીએ તો, તેને માટે પણ હાથકામ, લોકનૃત્ય, વાચન, કાવ્યવાચન, તાપણાની આસપાસ બેસીને કરેલી ચર્ચા, અને કેટલીકવાર ભોજનમાં, અવકાશ મળી રહેશે.

આ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ ઉપરાંત આ તાલીમના વિશાળ કાર્યક્રમમાંથી શુદ્ધિ, હૃદય, સમાજસેવાની ભાવના, રસગ્રતા, નીતિભાવના અને ધર્મવૃત્તિને પણ વિવિધ પ્રકારની ને ઊંડી તૃપ્તિ મળી રહેશે. આજના જમાનાનો માણસ આંતરિક શક્તિ ને આંતરિક આનંદ ખોઈ બેઠો છે, તે તેને આ પ્રવૃત્તિથી ઘણે અંશે પાછાં મળશે. પાછળ જે મનના

શાકની વાત કરી છે તે દૂર કરવામાં ગાયન મદદ કરશે. આ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય શાંતિ ને સુખ્યવસ્થા પેદા કરવાનું છે; અને તેને પરિણામે મનમાં વર્તમાનને માટે સુરક્ષિતતાની ખાતરી, ભવિષ્યને માટે પાકી આશાઓ, અને અગાઉથી ભાવિની યોજના ઘડવાની શક્તિ આવે છે. તેમાંથી સામાજિક સંપર્ક, ઉપયોગી ને આનંદદાયક કામો ભેગા મળીને કરવાની, તથા ભવિષ્યમાં સમાજજીવનને ખીલવવાની ને સુધારવાની, તક મળી રહે છે. આવી ચતુર્વિધ તાલીમની જરૂર માત્ર અહિંસક સત્યાગ્રહીઓ તૈયાર કરવા માટે જ નથી; પણ આજના કરતાં સારી સંસ્કૃતિ ને અહિંસક જગત સરળવી શકે એવા લોકો કેળવીને તૈયાર કરવા માટે પણ છે.

લશ્કરી તાલીમથી અડિયાતી

આ અધી પ્રવૃત્તિઓ ભેગી મળીને, લશ્કરી ક્વાયત ને લશ્કરી તાલીમને મુકાબલે, વધારે વિવિધતા આપે છે, મનુષ્યની પ્રગટ તેમજ અપ્રગટ શક્તિઓને વધારે ઉપયોગમાં આણે છે, જીવનના વધારે જિંડા થરોને સ્પર્શે છે ને જીવનને વધારે ઉન્નત બનાવે છે. અને એ પ્રવૃત્તિઓની એકબીજાની વચ્ચે મેળ વધારે હોય છે.

લશ્કરી તાલીમમાં કોઈ એકાદ માણસ પ્રત્યે કે બહુ જ થોડા માણસો પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનું, અને બહુ જ નાના સમૂહની વચ્ચે ઐક્યભાવના ખીલવવાનું, કહેવામાં આવે છે. આજના જમાનામાં વેપાર, વહેવારનાં સાધનો, આર્થિક વ્યવસ્થા, વિજ્ઞાન અને યંત્રાદ્યોગો-એ આખા જગતની વચ્ચે સહકારનો સંબંધ, બલે પરાણે પણ, પેદા કર્યો છે. એ વિશાળતા, અને લશ્કરી તાલીમે કેળવેલી વફાદારી ને ઐક્યની સંકુચિતતા એ બેનો મેળ ખાતો નથી. જગતના વ્યવહારમાં જે વિશાળ સહકારની ભાવના જોઈએ તે લશ્કરી તાલીમથી કેળવાતી નથી. એ આખતમાં યુદ્ધની તાલીમ ને યુદ્ધનાં સાધનો જરીપુરાણાં

થઈ પડ્યાં છે. આજના જમાનાની જે બૂખ છે તે એનાથી સંતોષાતી નથી. લશ્કરી તાલીમમાં માણસોની આગળ પડીને કામ કરવાની હોંશ ઉપર તેમજ તેમની સ્વતંત્રતા પર કડક મર્યાદા મુકાય છે; તે માણસોનાં મન અને આત્માને રૂંધે છે. તે સત્યની તેમજ સત્યનિષ્ઠાની આડે આવે છે. તેનામાં આંતરિક વિસંવાદ છે એ પણ તેનું એક દૂષણ છે. આંતરિક વિસંવાદ આ રીતે : એક તરફ તે સોલ્જરના મનમાં હિંમત ફળવે છે; અને બીજી તરફ સાથેસાથે તેને ધમકી આપે છે કે તે જે કાંઈ પણ વખતે તેને મળતા હુકમો સામે ચૂં કે ચાં કરશે કે આગળ જતાં તેનામાં શિથિલતા આવી જશે તો તેને સખત સજા થશે ને કદાચ મોતની સજા પણ મળશે. આવી ધમકી આપીને સોલ્જરના મનમાં રહેલા ભયને વધારવામાં આવે છે. શત્રુનો ભય લાગવો સ્વાભાવિક છે. પણ સોલ્જરને જે સત્તાની પ્રત્યે સંપૂર્ણ વફાદાર રહેવાનું કહેવામાં આવે છે તેને વિશે ભય પેદા કરવો એ — એક તરફથી નિષ્ઠા ને બીજી તરફથી ડર પેદા કરવો એ — માનસિક દષ્ટિએ એકબીજાની જોડે ન ભળે એવી વસ્તુઓ છે. અહિંસાની તાલીમમાં આ જાતનું દૂષણ નથી.

ઉપર જે વિસંવાદોની વાત કરી તે વધારે વિચારશીલ, લાગણી-વાળા, દીર્ઘદર્શી ને બુદ્ધિશાળી માણસોનાં મનમાં — જેઓ ઉત્તમ નેતાઓ ને અમલદારો થઈ શકે એવા છે તેમનાં મનમાં — વધારે જોવામાં આવે છે. એ વિસંવાદો નૈતિક હિંમત વધારવાને બદલે ઘટાડે છે. એ વિસંવાદો અહિંસાની તાલીમમાં નથી; તેને લીધે એક લાભ થવો જોઈએ. તે એ કે કેવળ લશ્કરી તાલીમ પામેલા લોકોમાં સામાન્યપણે જોવામાં આવે એના કરતાં વધારે જાંચા પ્રકારની ને વધારે ચિરસ્થાયી નૈતિક હિંમત અહિંસાની તાલીમ લેનારમાં આવવી જોઈએ. અહિંસાવાદીઓએ કાઠક પ્રકારની સંપૂર્ણ ને સાંગોપાંગ તાલીમ લેવી જ જોઈએ. જે તાલીમનો અહિંસા જોડે મેળ ખાતો

હોય ને જેમાં અહિંસા પ્રગટ થતી હોય એવી તાલીમ સૌથી વધારે અગત્યની છે એ દેખીતું છે.

યુદ્ધશાસ્ત્રના સર્વ નિષ્ણાતો એકમતે કહે છે કે લશ્કરી વિજયનું અંતિમ ધ્યેય એ હોય છે કે અગાઉના કરતાં સારી સુલેહશાંતિ સ્થપાય. પણ આજકાલના યુદ્ધમાં તો અતિશય ખરચાળ હથિયારો વપરાય છે; સ્ત્રીઓ, બાળકો, નિઃશસ્ત્ર લોકો એ સર્વની ઉપર અવિચારીપણે હુમલા થાય છે; જનમાલનો વિનાશ અને રંજીત અત્યંત નિર્દયપણે ને અતિશય મોટા પ્રમાણમાં થાય છે; સત્યને દાબી દેવામાં કે વિકૃત રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે; અને લશ્કરી વિજય મળ્યા પછી જોરજુલમથી કામ લેવામાં આવે છે; એ બધાંને લીધે અગાઉના કરતાં સારી સુલેહશાંતિ સ્થાપવાનું અશક્ય બની જાય છે. જે પ્રકારનાં સાધન વાપર્યાં હોય છે તે જ પ્રકારનું સાધ્ય આખરે સધાય છે; સાધનના રંગનો પાશ સાધ્યને પણ લાગ્યા વિના રહેતો નથી. અહિંસાની તાલીમમાં પણ અહિંસા જાળવીને જ કામ લેવાય છે, તેથી સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે મેળ રહે છે; અને એ બાબતમાં એ તાલીમ લશ્કરી તાલીમ પર એક વધારાની સરસાઈ ભોગવે છે. લશ્કરી તાલીમ પ્રતિપક્ષીની સાથે ઐક્યની ભાવના વધારતી નથી; જોકે ચિરસ્થાયી શાંતિને માટે એવી ભાવના અતિ આવશ્યક હોય છે.

અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહ રાષ્ટ્રીય પાયા પર ચલાવવો શક્ય નથી એમ કેપ્ટન લિડેલ હાર્ટ માને છે, એને માટે એક કારણ એ બતાવે છે કે એવા સત્યાગ્રહને માટે કોઈ પણ લશ્કરે પ્રાપ્ત કરી હોય એના કરતાં જાંચા પ્રકારની સામુદાયિક ઐક્યભાવના, શિસ્ત વગેરે અહિંસક દળમાં જોઈએ. પણ આ પુસ્તકમાં વર્ણવી છે એવી અહિંસક તાલીમ વડે એવી જાંચા પ્રકારની ઐક્યભાવના ને શિસ્ત પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ છે. અહિંસક તાલીમ સામાન્ય રોજિંદા નાગરિક જીવનમાં વિક્ષેપ નહીં નાખે, અને તેનાથી લોકોને ખરેખરી તૃપ્તિ

મળશે; તેથી એવી તાલીમ આખું રાષ્ટ્ર કથું નુકસાન કે ભારે મુસીબત વેઠ્યા વિના ધારે તો લઈ શકે એમ છે.

સામુદાયિક હિલચાલને માટે જરૂરી તાલીમ

સત્યાગ્રહની લડત જો કદી સામુદાયિક બનાવવી હોય, આખું રાષ્ટ્ર ક્યારેક પણ અહિંસા કેળવે ને શસ્ત્રયુદ્ધને બદલે અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહનો આશ્રય લે એવી ધારણા હોય, તો એ હિલચાલને માટે એક સર્વસામાન્ય તાલીમ હોવી જોઈએ. જેમાં સહુને જોડાવું જ પડે એવી કંઈ તાલીમ ન હોય તો હિલચાલના વિરોધીઓ જૂની ભેદનીતિ વાપરીને હિલચાલને તોડી નાખી શકશે.

એવી સહુને માટેની સારામાં સારી સર્વસામાન્ય તાલીમ તે હાથકામની છે.

અહિંસક ખડી ફોજ

આ આખો કાર્યક્રમ એકવાર ચાલવા માટે કે પછી એને એવી ઢળે ચલાવી શકાય કે એમાંથી રાષ્ટ્રસંઘ કે હમણાંની સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની યોજના કરતાં વધારે આશાજનક પરિણામો નીપજે. પીએર સેરે-સોલે છટાદાર ને ઓજસ્વી વાણીમાં એવી સૂચના કરી છે કે હિંસા ને વિનાશ કરનારી ફોજો બધે રખાય છે તેને બદલે દરેક રાજ્યે પોતાના રક્ષણ માટે એક સદ્ભાવ ફેલાવનારી અહિંસક ખડી ફોજ રાખવી જોઈએ. તે સૈન્યને તેકું આવતાં તે તરત જ તૈયાર થાય, ને સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં જાય. ત્યાં જઈને, કોઈ પણ બતના સંકટ પછીની પુનર્ઘટનાના કામમાં મદદ કરે; અથવા જ્યાં જ્યાં રોગચાળો, ગરીબાઈ, હાડમારી કે શિક્ષણનો અભાવ હોય ત્યાં બાંધકામમાં મદદ કરે યા કંઈકે પણ ઉપયોગી સેવાકાર્ય કરે. આજે ફોજો ને દરિયાઈ કાફલાઓ રાખવામાં દેશને જે ખર્ચ થાય છે તેના કરતાં ઘણું જ ઓછું ખર્ચ આવી ફોજ રાખવામાં થાય, અને તેથી લોકોને માથેથી કરનો બોજો પણ અતિશય હળવો થાય. ઉપર જણાવ્યું એવા સેવા-

કાર્યથી એકબીજા વિષેનાં અજ્ઞાન ને ગેરસમજ દૂર થાય; ને એકબીજા વિષેના અવિશ્વાસ, સંશય ને દ્વેષનો અંત આવે. એ રીતે રાષ્ટ્રીય અહંકાર ઓછો થાય, અને બંને વર્ગો ને રાષ્ટ્રોની વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ ને સહભાવ વધે. એવી ફાળે સ્થાપેલી વ્યવસ્થા તે ખરેખરી સુવ્યવસ્થા હોય; અને તેમાં લોકોની પાસે જીવનની આશ્ચર્યચક્રિય સારી ને સમૃદ્ધ હોય, તે જ પ્રમાણે તેમનાં મન ને હૃદયમાં પણ સુખસંતોષ હોય. એ ક્રિયામાં પ્રેમ વડે વિજય મેળવવાની, અવેરથી વેર શમાવવાની, વાત રહેલી છે. એ રીતે કરેલો દેશનો ખચાવ વિનાશકારી નહીં પણ રચનાત્મક, ને તેથી કાયમનો, હશે. એ સાચી શાંતિ સ્થાપવાનો, અને ચિરસ્થાયી રાષ્ટ્રીય ને આંતર-રાષ્ટ્રીય સુરક્ષિતતા વધારવાનો રસ્તો છે. એ કલ્પનાતરંગ કે હવાઈ કિલ્લો નથી. પીએર સેરેસોલની આંતરરાષ્ટ્રીય સેવા સેનામાં અને અમેરિકન 'મિત્રો'ની સેવા સમિતિમાં વરસોથી એ હોયે કામ થતું આવ્યું છે; અને ઉપર કહી એવી સહભાવ ફેલાવનારી અહિંસક ફાળ સ્થાપવી હોય તો તેનો પાયો આ બે સંસ્થાઓએ તૈયાર કરેલો જ છે.

અહિંસક લડતની તાલીમમાં હાથકામ એ શારીરિક અંગ છે

કલહો ને સંઘર્ષો શમાવવામાં અસર પાડવાની મુખ્ય શક્તિ નૈતિક વસ્તુઓમાં રહેલી છે એ ખરું, પણ સાથેસાથે કેટલીક શારીરિક વસ્તુઓ પણ હોવી જોઈએ. શત્રુયુદ્ધને વિષે તો એ વાત સાચી છે જ; અને અહિંસક લડતને વિષે પણ તે એટલી જ સાચી છે. અહિંસક લડત દેહ વિનાના આત્માઓની વચ્ચે નથી હોતી, પણ જીવનનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે ભૌતિક વસ્તુઓ વાપરનાર દેહધારી મનુષ્યોની વચ્ચે હોય છે. તેથી એ લડતની તાલીમમાં શારીરિક કે ભૌતિક અંગ પણ જોઈએ. તે અંગ હાથમહેનત અને તે વડે બનેલી ચીજોના પ્રત્યક્ષ સામાજિક ઉપયોગમાં મળી રહે છે.

સમૂહ ગાયન

આટલે લગી તો હાથકામને અહિંસાની તાલીમમાં જે સ્થાન હોવું જોઈએ તેની ચર્ચા થઈ. આપણે જોયું કે એ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ એ ચતુર્વિધ તાલીમમાં હોવી જોઈએ. તેને અંગે કેળવવાના ગુણોમાં એક તો ઐક્યની ભાવના ગણાવી. એ ઐક્યભાવના હાથકામથી કેટલી કેળવાય છે એ પણ બતાવ્યું. તે ઉપરાંત પણ એ ભાવના કેળવવાના અનેક રસ્તા છે. પહેલી ઐક્ય-ભાવના તો તમે જે નાના મંડળ કે સમૂહમાં કામ કરતા હો તેને વિષે કેળવવાની છે. એ કેળવવાનો પ્રથમ ઉપાય તે સમૂહ ગાયન છે. ડેનમાર્કનો મહાન કેળવણીકાર ગ્રંટવીગ લોકશાળાઓમાં, દરેક શાળાના તેમજ વર્ગના તથા ભોજનના આરંભમાં, વિદ્યાર્થીઓ પાસે લોકગીતો ને પવાડાઓનું સમૂહગાયન કરાવતો. એ પ્રથા હજી ચાલુ છે, અને તેણે એ પ્રગ્નમાં પ્રયજ્ઞ ને આરોગ્યપ્રદ સામાજિક એકતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી છે. સોલ્જરો જાણે છે કે આ વાત ખરી છે. વૃંદગાયન કરનાર દરેક જણને એ વાતની પ્રતીતિ હોય છે.

સંગીતની અસર સૂક્ષ્મ પણ પ્રયજ્ઞ હોય છે. રસ્કિને કહેલું : “ જીવનની ચાર જરૂરિયાતો છે : અન્ન, આશ્રય, વસ્ત્ર ને સંગીત. ” એ કથન સાચું છે એમ માનવજાતિનો ઇતિહાસ બતાવી આપે છે. સંગીત આપણાં હૃદયનાં ઊંડાણમાં પ્રવેશી લાગણીઓને જગવે છે, કલ્પનાને સતેજ કરે છે, આંતરિક સંઘર્ષો શમાવવામાં મદદ કરે છે, ચેતનાને સમૃદ્ધ કરે છે, ચારિત્રમાં સૂક્ષ્મ ને ઊંડાં આંતરિક પરિવર્તનો કરે છે; અને જે ભાવનાઓ ને સંવેદનો આપણે વાણી દ્વારા કે કાર્ય દ્વારા પ્રગટ નથી કરી શકતા તે સંગીત દ્વારા પ્રગટ થઈ શકે છે. સમૂહ ગાયન જ્યારે યોગ્ય સૂર અને તાલમાં ચાલે ત્યારે તે કાન અને મન બંનેની શક્તિનો વિકાસ એકીસાથે સાધે છે; તત્કાળ નિર્ણય કરવાની શક્તિ આપે છે; અને જોવા વિચારવાની ચોકસાઈ પણ એથી

કેળવાય છે. તેનાથી તાલખંડ રીતે એકસાથે કામ કરવાની જે ટેવ પડે છે તે અગત્યની છે. સંગીતની રચના કરવાથી આપણામાં આત્મવિશ્વાસ, જોમ, ઐક્ય, સહિષ્ણુતા, સમાનતાની ભાવના, સુખ, સૌંદર્યપ્રેમ, અને આપણે એક સામાજિક સમૂહને અગત્યનો ફાળો આપીએ છીએ એવું જ્ઞાન આવે છે. ગ્રીસ અને ચીનની જ્ઞાનસંપત્તિ સંસ્કૃતિઓએ સંગીતના મહત્ત્વ વિષે ખાસ ભાર દીધો હતો.

લગભગ દરેક માણસ ગાઈ શકે છે. એના કંઈ દામ આપવા પડતા નથી ને એમાં કશી ખાસ સાધનસામગ્રીની જરૂર પડતી નથી. સંગીત કેવા પ્રકારનું ગવાય ? મારી સૂચના એ છે કે લોકગીતો, પવાડાઓ, બજનો વગેરે ગાવાં સારાં છે. તે સાદાં હોય છે, દરેક જણ તેમાં સર પૂરી શકે એમ હોય છે, તેમાં જોમ રહેલું હોય છે, દરેક માણસના હૃદયના ઝાંડાણમાં જે લાગણીઓ ભરેલી હોય છે તે એમાં પ્રગટ થાય છે, અને તેમાં સરસતા હોય છે. કાઠ-કાઠવાર જુદા જુદા સમૂહો ભેગા મળીને ગાયનોના જલસા પણ ગોકવી શકે — જોમ ફાળની જુદી જુદી પલટણો વચ્ચે કુસ્તી ને કસરતના સામના થાય છે તેમ.

લોકનૃત્ય કે તાલખંડ સમૂહ વ્યાયામ

ઐક્યભાવના વધારવાનું બીજું સાધન તે લોકનૃત્ય છે (જેમકે ગરબા, રાસ વગેરે). બીજાં અનેકની જોડે મળીને સંગીતની સાથે સાથે શરીરની તાલખંડ ને વેગવાન હિલચાલો થાય તેથી વ્યક્તિમાં મન અને શરીરનું અનુસંધાન વધે છે; સંખ્યા, માપ, ક્રમ, ચોક્કસાઈ, કુશળતા, પ્રમાણ અને તાલ એ સર્વને વિષેનું જ્ઞાન કેળવાય છે. નૃત્યથી લાગણીઓ તીવ્ર બને છે; ઇન્દ્રિયો ને આત્મા સમરસ બને છે; અને સ્વૈરવિહાર, સ્વયંસ્ફૂર્તિ ને આનંદનાં સંવેદનો હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે. નૃત્ય એ એવા પ્રકારનું સંગીત છે જેમાં આપણાં શરીર વાદ્યનું સ્થાન લે છે ને તેના દ્વારા આપણા બાવો વ્યક્ત થાય છે. એથી મનો-

નિગ્રહ, સ્થૈર્ય, આત્મવિશ્વાસ ને હિંમત વધે છે. જે માણસો તેમાં ભાગ લે છે તે સહુ ઐક્યની, પરસ્પર એકરાગ ને એકતાનતાની, પરસ્પર સંપ ને સહકારની, અને સમૂહ આગળ વ્યક્તિના ગૌણત્વની લાગણી અનુભવે છે; અને એ લાગણી દરેકના હૃદયમાં સ્વતંત્ર ને સ્વયંભૂ રીતે પ્રગટે છે; તેમાં ભારે વેગ અને જોશ હોય છે; અને તે ઉદ્ભવવાને તરત શમી નથી જતી પણ લાંબો વખત ટકી રહે છે. લોકનૃત્ય એ આ બાબતોમાં લશ્કરી કૂચના જેવી અસર ઉપજાવે છે; પણ આની અસર જોયા પ્રકારની ને વધારે સચોટ હોય છે.

પશ્ચિમના ભદ્ર સમાજમાં બળે જણ મળીને નાચે છે એના કરતાં લોકનૃત્ય એ સાવ જુદી જ વસ્તુ છે. એનું સ્વરૂપ જુદું છે, એની પાછળની લાગણી જુદી છે, અને એનું પરિણામ પણ જુદું આવે છે. લોકનૃત્ય જગતનાં લગભગ સર્વ દેશો ને પ્રાંતોમાં જોવામાં આવે છે; અને કોઈ પણ પ્રકારની સંગીત સંસ્કારિતાને એ એક મહત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન કાળના લગભગ સર્વ સમાજોમાં લોકગીતો અને લોકનૃત્ય એ ઐક્ય, સંપ અને સહકારની પ્રત્યક્ષ ભાવના ખીલવવા ને ટકાવવાનું એક અગત્યનું સાધન હતું. શાન્તિવાદીઓ નવી અને આજના કરતાં સારી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરવા મથી રહ્યા છે; એટલે, જે સાધનની સચોટ અસર કરવાની શક્તિ પરખાઈ અને સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તે સાધનનો ઉપયોગ તેઓ કરે એમાં હાપણ છે.

લોકનૃત્યમાં વરણાગી છે કે આડંબર છે એમ માનીને એ ચાલુ કરવાનો વિચાર જો કોઈ શાન્તિવાદીઓને ન રહે, તો તેમણે એટલું યાદ રાખવું ઘટે છે કે જગતના સર્વ દેશોના ખેડૂતો અને જંગલીઓમાં કદાવર, બળવાન, બહાદુર, સરળ ને નિરભિમાની સ્ત્રીપુરુષો સર્વ કાળે લોકનૃત્ય કરતાં આવ્યાં છે, અને હજી પણ કરે છે. ગ્રીકો જેવા ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા લોકો લોકનૃત્યમાં ભાગ લેતા. અમેરિકામાં હજી કેટલાક પહાડી લોકો

ને રૂઢિચઢે. એવાં નૃત્ય પોતાના જીવનના એક સ્વાભાવિક અંશરૂપે કરે છે. એટલે, જો કોઈ શંકા જાણી ધટે છે તો તે લોકનૃત્યને વિષે નહીં, પણ આપણા અભિપ્રાયોને વિષે. તમે સ્વભાનને લીધે અચકાતા હો, તો એકવાર લોકનૃત્યમાં ખરેખરો ભાગ લઈ જુઓ, ને તમે જોશો કે નૃત્યના ઉત્સાહમાં તમે તમારી જાતનું ભાન સાવ ભૂલી જશો. એ પણ લોકનૃત્ય અને ભદ્ર લોકોના આધુનિક નૃત્યની વચ્ચેનો એક મોટો ફરક છે.

શીખવનારને અભાવે યા ખીજા કોઈ કારણસર લોકનૃત્ય શક્ય ન હોય, તો અમુક વ્યાયામ કે ક્વાયત પણ સંગીતના તાલની સાથે સાથે કરવાનું ગોઠવી શકાય. નૃત્યની અવેજીમાં આવો વ્યાયામ સરસ રીતે ચાલે. ધણા શાંતિવાદીઓ આવા નૃત્ય કે વ્યાયામની તાલીમ લેનારા નીકળે, તો સંગીત સાથેની કૂચ કે ધણા સમૂહોનું સંયુક્ત નૃત્ય પણ ગોઠવી શકાય, ને તે ઉપયોગી નીવડે.

ઐક્યના ખીજા ઉપાય

સામુદાયિક ઐક્ય વધારવાના ખીજા કેટલાક સાદા ઉપાયો—
જેવા કે અવારનવાર લાંબે સુધી સાથે ફરવા જવું; અને, પૈસાની જોગવાઈ થઈ શકે તો, વનભોજન કે અલ્પાહારની ગોઠવણ કરવી. ઐક્યના ચિહ્ન અને સાધન તરીકે સહભોજન મનુષ્યના ઇતિહાસમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યું આવે છે. લક્ષ્કરના ભોજનગૃહમાં જ સોજરોની વચ્ચે રનેહ અને ઐક્યની ભાવના કેળવાય છે. કેટલીક સામુદાયિક રમતો, તેમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ ધણું વધારે ન હોય તો, સારી ગણાય.

સામુદાયિક ધ્યાન

ઐક્યની ભાવના ખીલવવા ને વધારવાનો ખીજો એક ઉપાય એ છે કે અવારનવાર ભેગા બેસીને મૌનપૂર્વક ધ્યાન ધરવું — આંખમાં આંખી

પંદર મિનિટ, અને બે તો અડધો કલાક કે એથી પણ વધારે. આમ કરવાની બે રીતો ઉપયોગી છે : એક રીતમાં કાઈ એક વિચાર કે ભાવના (દાખલા તરીકે હિંમત, અથવા તો અહિંસાના દૃષ્ટાન્તરૂપ એવી કાઈ મહાન વ્યક્તિના જીવનનો કાઈ પ્રસંગ) લઈ, એક ટુકડી કે જૂથના બધા માણસો એકાગ્ર ચિત્તે તેનું ધ્યાન ધરે છે. બીજી રીતમાં માણસો પોતાનાં મનમાંથી વિચારમાત્રને અથવા તો ઇન્દ્રિયોને ભોગવવાના વિષયોને સાવ કાઢી નાખવા, ને મૌનપૂર્વક શાન્તિથી બેસી રહેવા, મથે છે. આવું ધ્યાન બરાબર થાય, ને તેમાં વચ્ચે ખલેલ ન પડે, ત્યારે એનાથી અંતરમાં એકાગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે; ચિત્તના ઉપલા થરો અને ઊંડા ઊંડા થરો વચ્ચે એકરાગ ફરી સ્થપાય છે; કલ્પના, ઐક્યભાવના, સામુદાયિક ઉદ્દેશનું બાન વગેરે ગુણો સખળ થાય છે; અને આપણે સહુ જે સમાન આદર્શો સેવતા હોઈએ તેની સમજ વધે છે ને તેની ઉપયોગિતા વધારે સમજાય છે. ક્યારેક આમાંથી એક પ્રકારનું ધ્યાન કરવું ઠીક લાગશે, ક્યારેક બીજા પ્રકારનું. એ ધ્યાનની ક્રિયા દરમ્યાન આ અદૃશ્ય ગુણો માણસોનાં ચિત્તમાં પેદા થઈ, તેમાં લળી, સમરસ થઈ જાય છે. એવા ગુણવિકાસને માટે પુષ્કળ વખત લાગે છે; અને તેને માટે ધીરજ રાખવી પડે છે, તથા એ ગુણોનું કામ પડે એવા અનેક પ્રસંગોની જરૂર પડે છે. આવા સામુદાયિક મૂક ધ્યાનથી ટુકડીના કે જૂથના સભ્યોમાં, બીજા ઉપાયોના કરતાં વધારે ઊંડી ઐક્યભાવના આવે છે. પણ બધી જ રીતો અજમાવાઈ છે ને ઉપયોગી માલૂમ પડી છે. કેટલીકવાર ધ્યાન શરૂ થતા પહેલાં યોગ્ય પ્રકારનું સંગીત શ્રવણ હોય તો લોકોનાં મનમાં ધ્યાનને અનુકૂળ એવી વૃત્તિ પેદા થાય છે.

કાઈ પ્રસંગે એકાદ વિષય લઈ તેને વિષે ધ્યાન ધરવાનું નક્કી થયું હોય, તો બધા સભ્યો એક જ વિષય પર ધ્યાન ધરે એ સારું છે. સલામતીને આવશ્યક એવા સર્વ ગુણો પર, એક પછી એક — એક બેઠકમાં એક જ ગુણ લઈને — ધ્યાન ધરવું જોઈએ. એ આખો

વખત સંપૂર્ણ શાન્તિ જળવાવી જોઈએ. ધ્યાન કેટલો વખત ચાલે એનો નિશ્ચય મંડળનો આગેવાન કરે; અને પોતે જાહીને કે બીજા કોઈ અનુકૂળ ચિહ્નથી ધ્યાન પૂરું થયાનું સૂચન કરે. કોઈવાર ધ્યાન ચાલતું હોય તે દરમ્યાન કોઈ સભ્યને મહત્વનો લાગે એવો વિચાર સૂઝી આવે, તો તે તરત જ લખી કાઢે, અને ધ્યાન પૂરું થયા પછી બીજાઓને તેની વાત કરે. આને માટે દરેક જણ જોઈએ તો પોતાની પાસે કાગળ પેનસિલ રાખે.

વ્યક્તિગત ધ્યાન

આ સામુદાયિક મૌન ઉપરાંત જો મંડળનો દરેક સભ્ય રોજ થોડો થોડો વખત એકાંતમાં બેસી, અંતર્મુખ થઈ, એ જ પ્રમાણે ધ્યાન કરે તો તેથી તેને ઘણો લાભ થશે. પરોઢિયું અને સૂઈ જતા પહેલાંનો વખત એ આવા ધ્યાનને માટે ઉત્તમ સમયો છે. આવી રીતે નિયમિતપણે ધ્યાન કરવાથી મનમાં ઘણી સ્વસ્થતા ને શાન્તિ આવે છે. સમૂહ ધ્યાનથી જેવો લાભ સમૂહને થાય છે તેવો લાભ વ્યક્તિગત ધ્યાનથી વ્યક્તિને થાય છે. શહેરમાં રહેનાર માણસોને શાન્તિવાળી જગા ન મળે, તો તેઓ કામ પર જતાં આવતાં રસ્તામાં, અથવા તો મધ્યાન્હે થોડીક મિનિટ, ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ધ્યાન કરી શકે છે. બહારની શાન્તિ અને નીરવતા મદદગાર છે ખરી, પણ અનિવાર્ય નથી. માત્ર માણસે બુદ્ધિ અને હૃદયને એકાગ્ર કરવાની, અને ઉપરછલા જીવનની ધાંધલમાંથી મનને ખેંચી લેવાની, શક્તિ કેળવવી જોઈએ. આ વ્યક્તિગત મૂક એકાગ્ર ધ્યાન તે ધ્યાન કરનારને તો મદદ કરે જ છે, પણ તે ઉપરાંત સામુદાયિક મૂક ધ્યાનના સમયને માટે સારી તૈયારીરૂપ થઈ પડે છે; અને એને લીધે સમૂહ ધ્યાન વધારે ફળદાયી, અને મંડળના બીજા સભ્યોને વધારે ઉપકારક, થઈ પડે છે. આમાં ગૂઢ કે અગમ્ય જેવું કંઈ જ નથી. માત્ર કેટલીક અદૃષ્ટ ને ગૂઢ પડી રહેલી શક્તિઓનો વિનિયોગ જ એમાં કરવાનો.

હોય છે. એ શક્તિઓ હોય છે તો આપણા સહુમાં; પણ સામાન્ય રીતે આપણે તેમને અવગણીએ છીએ ને તેની હસ્તીનું ભાન આપણને હોતું નથી. ખેશક કાઈ કાઈ સમયો, અથવા ધારે તો આખું મંડળ, ધાર્મિક વિચારોને ધ્યાનના વિષય તરીકે પસંદ કરી શકે છે.

આ રીતે ખીલેલી રસ્તે, સહકાર, સમાન ઉદ્દેશ અને સમાન આદર્શની ભાવના વડે એ મંડળ કે જૂથનું સામુદાયિક તેમજ વ્યક્તિગત કામ બાણું વધારે સચોટ નીવડ્યા વિના નહીં રહે. તેથી જ લશ્કરમાં, પક્ષટણ તથા ટુકડીમાં ઐક્યની પ્રત્યેક ભાવના પેદા કરવા પાછળ આટલો બધો વખત અપાય છે ને આટલી બધી કાળજી લેવાય છે. બાળાખરા માણસોને જોખમ અને હાડમારી વેડવાનું જેટલું કઠણ નથી લાગતું તેટલું કઠણ એકાંતમાં યા તો મિત્રોથી અળગા રહેવાનું લાગે છે; પછી ભલે એ વિયોગ સાચો હોય કે કલ્પિત, અથવા તો ખીન્ન કાઠનાં કામને લીધે પેદા થયો હોય. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લેવાની ના પાડનાર આફ્રિકાવાદીઓને જે કઠણમાં કઠણ વસ્તુઓ સહન કરવી પડેલી તેમાંની એક એ હતી કે તેમને એમ લાગતું કે પોતે એકલા અટૂલા પડી ગયા છે, ને કાઈ તેમની વાત માનતું નથી કે તેમની ખાસ પરવા કરતું નથી. કેટલાક દાખલામાં એ લોકોને જેલમાં એકાંતવાસ મળવાને લીધે આ એકલવાયાપણાની લાગણીમાં વધારો થયેલો. એ જાતની લાગણીનું દુઃખ પોતાને વેડવું ન પડે એવી તૈયારી સત્યાગ્રહીઓ કરી રાખે એમાં ડહાપણ છે. તેમની વચ્ચે માંહોમાંહે ઐક્યની ભાવના હોય તો તેનાથી એકબીજાને દૂંડ અને ટેકા મળે છે; અને તેથી એ ભાવના હિંમત અને સહનશક્તિ કેળવવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડે છે. તેનાથી દયા અને સહિષ્ણુતા પણ વધે છે. સહિષ્ણુતા, મનુષ્યમાત્રની એકતા, અને મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યે રસ્તે જેવા વિષયો પસંદ કરી તેના પર ધ્યાન ધરવાથી આ ઐક્યભાવના વિશાળ ખનશે. લાગણી અને વિચારનો આવો વિસ્તાર કરવામાં યોગ્ય પ્રકારના વાચનથી પણ મદદ થાય એમ છે.

કથાશ્રવણ

અંગ્રેજ બ્રિગેડિયર-જનરલ કોઝિયરને ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં કાચા રંગરોને લડાઈની તાલીમ આપવાનો ઘણો અનુભવ મળેલો. એ અનુભવ પરથી તે કહે છે કે લશ્કરનાં જોમ, ઉત્સાહ અને સામર્થ્ય ટકાવી રાખવા માટે સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે તેમને પલટણોનો જૂનો ઇતિહાસ, તેણે ને તેના સૈનિકાએ ભૂતકાળમાં કરેલાં સાહસો ને પરાક્રમો વગેરેની વાતો કહેવી. કથા ઇતિહાસ વગેરેના શ્રવણથી માણસોનાં મનમાં આગળ પડીને કામ કરવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે, અને તેનામાં સૂતી પડેલી શક્તિ જાગે છે.

એટલે સત્યાગ્રહીઓને તેમના કામ માટે તૈયાર કરવામાં તેમને વીરપુરુષો તથા અહિંસાનાં દૃષ્ટાંતરૂપ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવન અને વચન તથા સર્વ પ્રકારના માણસોએ કરેલા સત્યાગ્રહ યા અહિંસક પ્રતિકારનાં વ્યક્તિગત દૃષ્ટાંતોની કથાઓ મોટેથી વાંચી સંભળાવવાં અથવા તેની વાર્તાઓ મોઢેથી કહેવી એ અગત્યની વસ્તુ છે. મહાન ગણાય એવી કવિતા મોટેથી વાંચવા કે ગાવાથી પણ ભાવનાઓ વિશાળ ખનશે ને હૃદયમાં ઊંડી ઊતરશે, યુદ્ધિ તેજસ્વી ખનશે, અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ પેદા થશે. આવા વાચન પછી ચર્ચા પણ થવી જોઈએ, જેથી મંડળના સભ્યોના વિચારો સ્પષ્ટ થાય અને તેમની સમજશક્તિ વધે.

વિચારો દ્વારા ઉત્સાહવૃદ્ધિ

માણસનાં લાગણીઓ, વિચારો ને કામ કરવાની વૃત્તિઓ મળીને વ્યવસ્થિત રૂપ પકડે ત્યારે તે ભાવનાનું રૂપ ધારણ કરે છે. વિચારો એ લાગણીરૂપી દેહને ટટાર બોલો રાખનાર હાડકાં છે. વિચારોનો પ્રવાહ સરસ ચાલતો હોય તો માણસમાં કામ કરવાની હોંશ પણ જાગે છે, અને એ હોંશને કચે રસ્તે વાળવામાં લાભ છે એ પણ સૂચવે છે. વળી શાંતિવાદીઓને શંકાશીલ તથા વિરોધી લોકોની

ધણી દલીલો ને ટીકા પણ સાંભળવી પડે છે, ને તેના જવાબ દેવા પડે છે. એટલે તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તો ને આદર્શોના પ્રત્યેક અંગ ઉપાંગથી પૂરેપૂરા વાકેફ હોય એ જરૂરનું છે.

તેથી શાંતિવાદ અને અહિંસાનાં અનેક અંગો વિષેનાં પુસ્તકો ને પત્રિકાઓનું વાચન બહુ જરૂરનું છે. કાં તો પ્રત્યેક સભ્ય તે જુદાં જુદાં વાંચી લે; અથવા મંડળની સભાઓમાં એક સભ્ય તે મોટેથી વાંચી સંભળાવે. તે પછી ચર્ચા થાય, ને તેમાં સહુ ભાગ લે. સત્યાગ્રહ યા અહિંસક પ્રતિકારનાં સર્વ અંગો, પ્રયોગો ને અર્થોને વિષે મંડળમાં ચર્ચા થવી જોઈએ. એને અંગે અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી ને ધર્મ જેવા વિષયોની ચર્ચા પણ થાય. સત્યાગ્રહીની તાલીમ એ એક અવિરતપણે ચાલતી ફળવણી છે. એ કામમાંથી પુષ્કળ રસ અને વિનોદ અને મજા એમ છે.

પરિશિષ્ટ

હાથ અને ઓળચ

[મી. ગ્રેગે એમના આ પુસ્તકમાં હાથ અને હાથકામના મહત્વ વિષે જે વિચારો આપ્યા છે તેનું સમર્થન કરનાર વિચારો ઓસવાહક સર્જેન્સર નામના પ્રસિદ્ધ જર્મન લેખકના ‘મનુષ્ય અને યંત્રશાસ્ત્ર’ (Man and Technics) નામના પુસ્તકમાં થોડા વખત પર વાંચવામાં આવ્યા. એટલે એ પુસ્તકમાંના એક પ્રકરણના મુખ્ય ભાગનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે. — અનુવાદક]

આ પ્રકારનું શોધક, માંસાહારી પ્રાણી જગતમાં ક્યારથી હસ્તીમાં આવ્યું છે ? અથવા, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મનુષ્યો ક્યારથી પેદા થયા છે ? મનુષ્ય એ શું છે ? અને તે મનુષ્ય કેવી રીતે થવા પામ્યો ?

એનો જવાબ છે — તેને હાથ ઉત્પન્ન થયો તેને લીધે. જંગમ જગતમાં હાથની તોલે આવે એવું બીજું એકે હથિયાર નથી. બીજાં પ્રાણીઓના પંજા, ચાંચ, શિંગડાં, દાંત વગેરેને મનુષ્યના હાથની જોડે સરખાવી જુઓ. પહેલી વાત તો એ કે હાથમાં સ્પર્શશક્તિ એટલી બધી એકાગ્ર થયેલી છે કે, જેમ આંખ એ દર્શનેન્દ્રિય છે તેમ કાન એ શ્રવણેન્દ્રિય છે તેમ, હાથને સ્પર્શેન્દ્રિય કહેવા ધારીએ તો કહી શકાય. હાથ ટાલા ને ઊનાતો, ધન ને પ્રવાહીતો, કઠણ અને નરમતો, ભેદ સમજી શકે છે; એટલું જ નહીં પણ વસ્તુઓનાં વજન, આકાર આદિ પણ કળી શકે છે. પણ એના આ કામ ઉપરાંત જીવનની પ્રવૃત્તિ હાથમાં એટલે અંશે કેન્દ્રિત થયેલી છે કે શરીરનાં આકાર, ચાલ વગેરે હાથના આકાર, પ્રમાણ વગેરે પ્રમાણે રચાય છે. આમ હાથમાં સ્પર્શની તેમજ કામ કરવાની શક્તિ સરખી છે. એટલે એ અવયવની તોલે આવી શકે એવી કાઠિ વસ્તુ જગતમાં નથી.

શિકારી પશુની આંખ જગતને જોઈ તેનો ખ્યાલ મેળવી લેતી હતી. એ આંખ ઉપરાંત મનુષ્યને હાથ મળ્યો. એ હાથ કર્મ દ્વારા જગત પર હકૂમત ચલાવે છે.

મનુષ્યને હાથ એકાએક ફૂટી નીકળ્યો હોવો જોઈએ. જગતના ઇતિહાસમાં જે જે ઘટનાઓ યુગપ્રવર્તક ગણાય એવી છે તે ઘટનાઓ, વીજળીના ચમકારા કે ધરતીકંપની પેઠે, એકાએક ને ઉત્પાતરૂપે જ બને છે. મનુષ્યના અવયવોનો વિકાસ ધીરેધીરે થયો, એવો જે વિચાર ઓગણીસમી સદીના વૈજ્ઞાનિકોએ ચલાવેલો તે આપણે છોડી દેવો ઘટે છે. કુદરતમાં આવા ફેરફારો ધીરેધીરે, વગરઉતાવળે થતા નથી. જે યુગોનું માપ કાઢી શકાય એવા યુગોમાં તો વિકાસની આવી કોઈ ક્રિયા થયેલી દેખાઈ નહીં, એટલે વિકાસવાદના સિદ્ધાંતને ટેકા આપવા સારું વૈજ્ઞાનિકોએ એવી વાત કાઢી કે આવા ફેરફારો થતાં તો લાખો વરસ લાગે છે. પણ વસ્તુતઃ તો મનુષ્યનું હાડપિંજર ન્યારથી પહેલું દુનિયામાં આવ્યું ત્યારથી અત્યારે છે એવું જ રહ્યું છે. એટલે, માણસનો હાથ, તેની ટટાર ચાલ, માથાની સ્થિતિ વગેરે એક પછી એક ને સ્વતન્ત્રપણે વિકસ્યાં એ અસંભવિત છે. એ બધી વસ્તુઓ એકાએક ને એકસામટી નીપજી હોવી જોઈએ. જગતનો ઇતિહાસ એક ઉત્પાત પરથી ખીજા પર એમ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે; એ હકીકત આપણે સમજી શકીએ યા પુરવાર કરી શકીએ કે નહીં એ જીદી વાત છે. એ ફેરફાર અંદરથી એકાએક જ થયો હોવો જોઈએ.

વળી, માણસનાં હાથ, ચાલ, ઊઠવાબેસવાની ઢંગ વગેરે એક-સાથે નીપજ્યાં હોવાં જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ હાથ અને ઓળાર એ બે પણ એકસાથે નીપજ્યાં હોવાં જોઈએ. આ વાત હજી સુધી કોઈના ધ્યાનમાં આવી નથી. શસ્ત્ર વિનાનો હાથ નકામો છે. હાથમાં શસ્ત્ર હોય ત્યારે જ હાથ પોતે પણ શસ્ત્ર બની શકે છે. જેમ

હાથના આકાર પરથી ઓળખતો આકાર ઘડાયો, તેમ ઓળખના આકાર પરથી હાથનો આકાર ઘડાયો હોવો જોઈએ. પહેલો હાથ ને પછી ઓળખ એવો કાલક્રમ કલ્પવામાં સાર નથી. હાથ ઘડાઈ રહ્યો તે પછી તેણે થોડોક વખત પણ ઓળખ વિના કામ કર્યું હોય એ બનવાજોગ નથી. મનુષ્ય અને તેનાં ઓળખરોના જૂનામાં જૂના અવશેષો સરખા પ્રાચીન છે.

હાથ અને ઓળખની ઉત્પત્તિ ભલે સાથે થઈ હોય, પણ કાર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં અમુક ભેદ તો છે જ. એટલે ઓળખ બનાવવું ને ઓળખ વાપરવું એ બે નોખી નોખી વસ્તુઓ છે. જેમ વાયોલીન બનાવવી અને વાયોલીન વગાડવી એ બે ક્રિયા જુદી જુદી રીતે થાય છે, ને બેનાં શાસ્ત્ર જુદાં જુદાં છે, તે જ પ્રમાણે વહાણ બાંધવાની ને વહાણ હંકારવાની કળા, તથા તીરકામઠું બનાવવાની ને બાણ મારવાની કળા જુદી જુદી છે. બીજું કોઈ શિકારી પ્રાણી પોતાનું હથિયાર પસંદ પણ કરતું નથી. માણસ પોતાનું હથિયાર પસંદ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ તેને પોતાની વ્યક્તિગત કલ્પના અનુસાર ઘડે પણ છે. અને તેમ કરવાથી તેને બીજાં માણસો પર, બીજાં પશુઓ પર, અને કુદરત પર ભારે કાબૂ મળે છે.

કુદરતે માનવજાતિને જે પરિસ્થિતિ આપેલી તેમાંથી માણસ આ રીતે મુક્ત થઈ આગળ વધે છે. પૃથ્વીમાં જીવમાત્રના ઇતિહાસમાં આવો દાખલો બીજો એકેય બન્યો નથી. આ ઘટના બની ત્યારથી ‘મનુષ્ય’ હસ્તીમાં આવે છે. તેણે પોતાના સક્રિય જીવનને ઘણે અંશે પોતાના શરીરની મર્યાદાઓથી મુક્ત બનાવ્યું છે. એ મુક્તિ યા સ્વતંત્રતા તે એને મળેલી પસંદગીની સ્વતંત્રતા છે. દરેક માણસ પોતપોતાની આવડત અને પોતપોતાની સૂઝ પ્રમાણે પોતપોતાનું હથિયાર બનાવી લે છે. વાંકાચૂકા આકારના ને નકામા ગણીને ફેંકી દીધેલા હથિયારોના ટુકડા ઢગલાબંધ આપણને મળે છે, એ બતાવે છે કે માણસનાં મૂળ વિચાર અને ક્રિયામાં એણે કેટલી કાળજી રાખી હશે.

એટલે, માણસ પાસે મોટા શિકારી પ્રાણીઓના જેવી ‘આંખથી વિચાર કરવાની શક્તિ’—આંખથી શિકારનો પૂરો ખ્યાલ મેળવી લેવાની જે શક્તિ — હતી, તેમાં હવે ‘હાથ વડે વિચાર કરવાની શક્તિ’નો ઉમેરો થયો છે. દરમ્યાન, ‘આંખથી વિચાર કરવાની શક્તિ’માંથી તાત્વિક વિચાર, નિરીક્ષણ, ચિન્તન આદિ શક્તિઓ — આપણી ‘ચિન્તન’ અને ‘જ્ઞાન’ની શક્તિઓ—આપણને મળી છે. હવે ‘હાથથી વિચાર કરવાની શક્તિ’માંથી વહેવારુ ને સક્રિય વિચાર — હસ્તકૌશલ અને બુદ્ધિ—આપણને મળ્યાં છે. આંખ કાર્યકારણ શોધી કાઢે છે; હાથ સાધ્ય સાધનના સિદ્ધાન્ત પર કામ કરે છે. દ્રષ્ટા (જોનાર) તો જોઈને વિચાર કરે છે કે અમુક વસ્તુ ખરી છે કે ખોટી? પણ કર્તા (કરનાર) તો એવો જ વિચાર કરે છે કે અમુક વસ્તુ કામની છે કે નકામી? આ બે વિચાર સાવ નિરાળા છે, ને એને એકબીજા સાથે કશો સંબંધ નથી. આ રીતે બે જાતના વિચાર કરનારા માણસો પેદા થયા—ખરા ખોટાનો વિચાર કરનાર વિચારપ્રવણ માણસો : ધર્મવેત્તા, સાક્ષર, ફિલસૂફ; અને અમુક ચીજો ને માણસો પોતાને કામ આવે એવાં છે કે નહીં એનો વિચાર કરનાર કર્મપ્રવણ માણસો : મુત્સદ્દી, સેનાપતિ, વેપારી. ત્યારથી હંમેશાં, અને આજે પણ, હાથ હુકમ કરે છે, રસ્તો બતાવે છે, મૂઠી વાળે છે, ત્યારે એ દરેક ક્રિયામાં માણસની અમુક ઇચ્છા કે અમુક સંકલ્પ વ્યક્ત થાય છે. તે એટલે સુધી કે માણસના હસ્તાક્ષર પરથી તેનું ચારિત્ર્ય પારખવાની વિદ્યા અને હાથની રેખાઓ જોવાનું સામુદ્રિકશાસ્ત્ર પણ નીકળ્યાં છે. તે ઉપરાંત વિજ્ઞેતાનો ‘ભારે હાથ’, નાણાશાસ્ત્રીનું ‘હસ્તકૌશલ’, અને ગુનેગાર કે કલાકારનો ‘હાથ’, એવા રૂઢિપ્રયોગો પણ નીકળ્યા છે.

માણસ તેના હાથ વડે, હથિયાર વડે, અને વ્યક્તિગત વિચાર વડે સર્જનશીલ બન્યો. જાનવરો તો કુદરતે એમને આપેલી શક્તિની મર્યાદામાં રહીને જ વર્તી શકે છે. પણ મનુષ્ય, સર્જનશીલ પ્રાણી

હોઈ, તેણે જગતભરમાં શોધખોળનાં વિચાર ને ક્રિયાનાં પરિણામો એટલાં બધાં ફેલાવ્યાં છે કે પોતાના અદ્યપકાલીન ઇતિહાસને ‘જગતનો ઇતિહાસ’ કહેવાનો, પોતાના અનુયાયીઓને ‘માનવજાતિ’ કહેવાનો, અને બાકીની સૃષ્ટિને ગૌણ — સાધનરૂપ — માની તેનો ઉપયોગ કરી લેવાનો પોતાને સંપૂર્ણ હક છે એમ એને લાગે છે.

વિચારશીલ હાથની ક્રિયાને આપણે ‘કર્મ’ કહીએ છીએ. પશુઓના જીવનમાં પ્રવૃત્તિ તો હતી જ, પણ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલું કર્મ તો માણસે જ શરૂ કર્યું. આ બાબતમાં સૌથી સારો ને બોધપ્રદ દાખલો તે દેવતા કર્મ સળગાવાયો તેના ઇતિહાસનો છે. દેવતા કેવી રીતે સળગવા માંડે છે એ (કારણ અને કાર્ય) માણસ પણ જુએ છે, ને ઘણાં પશુઓ પણ જુએ છે. પણ પોતે તેને સળગાવવાની ક્રિયા (સાધન અને સાધ્ય) તો માણસ એકલો જ વિચારી કાઢે છે. આ કામમાં માણસની સર્જનશક્તિ જેવી પ્રગટ થાય છે તેવી ખીજ કાઈ કામમાં થતી નથી. કુદરતનો એક સૌથી અટપટો, બીપણ, ને અકળ દેખાવ તે વીજળી, દાવાનળ, જ્વાળામુખી છે. એ દેખાવને હવે મનુષ્ય, કુદરતની વિરુદ્ધ જઈને, મરજી ફાવે ત્યારે પેદા કરી શકે છે. પોતે સળગાવેલો દેવતા પહેલવહેલો જોઈને મનુષ્યના આત્માને કેવો આનંદ થયો હશે!

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ	૦—૨—૦
અહિંસા	૦—૮—૦
આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧—૦—૦
આત્મકથા ભા. ૧-૨ (નાગરી લિપિ)	૦-૧૪—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
કેળવણીનો કાયડો	૧—૦—૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨—૦
ગીતાબોધ	૦—૧—૬
ગોસેવા	૦—૫—૦
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો	૦-૧૨—૦
૬૦ આં સલામતનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨—૦
ધર્મમંથન	૦-૧૨—૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪—૦
‘ નીતિનાશને માર્ગે ’	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦—૬—૦
સર્વોદય	૦—૧—૬
સોક્રેટીસનો અચાવ	૦—૧—૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
ગામડાંની વહારે	૦—૧—૦
ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨—૦
હિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમાં, ખાદીનું પૂઠું)	૧-૧૨—૦
„ („ સાદું પૂઠું)	૧—૪—૦
„ (છાપેલું)	૦—૪—૦
ગીતાપંદાર્થકોષ	૦—૪—૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧—૮—૦

(ટપાક્ષરવાનગીઅર્થે જુદું)

